

*Маленькій Любці Гадзевичівній присвячує
цю книжку — «вуйцьо Юрцьо».*

Спогади... На самоті, перебрати день за днем, рік за роком те, що вже збігло в минуле, відтворити в собі пережиті радощі й болі, пережити їх ще раз і ще раз... Болючу привабливість цього «заняття» знає лише той — хто має що згадувати: хто любив і ненавидів всією душею, хто знає смак голоду й музику небезпеки, хто зустрічався на вузькій доріжці віч-на-віч із смертю, чув її віддих і... щасливо розминувшись — показав їй услід «дулю».

Пригадувати собі пережите, аналізувати помилки, почуття вдячності та жалю до людей і подій — це правдива приємність. Вона має ще й свою відміну. Це, коли пережите вкидається у друкарську машину і віддається до рук тисяч читачів у вигляді книжки. Тоді спогади із приватного інтимного життя, які у спогадах для себе стоять на першому пляні — відбігають на останній. Для суспільности вони не цікаві. У нас друкуються переважно спогади з минулої визвольної боротьби.

Хто пише про події та боротьбу за Збручем у роках 1919-20 — є у тому щасливому положенні, що може писати все. У відмінному положенні є той, хто має що написати про боротьбу в пізніші роки, про яку багато людей у нас думає, що її не було. У тій боротьбі, жовто-блакитна кокарда і червона зоря — не завжди були ознакою переконань тих, хто ними декорувався. В її лябіринтах збігалися і перехрещувалися інтереси трьох, чотирьох, а часом і п'яти сил. Описувати подробиці з неї — не все ще нам можна і не все вже нам дозволяється.

Свої спогади з побуту на Україні в роках 1922-1932 — мушу починати фактично від 1924 року — часу мого останнього ув'язнення. З причин від мене незалежних.

Та щоб не ставити читача відразу перед затріснуті двері камери № 8 — накидаю декілька фрагментів з попередніх літ. А ще перед тим — оповім, як я почав уперше писати. Може скаже хто, що це нецікаве, що той факт — не має ніякого відношення до спогадів з боротьби... Коли ж спогади — це ланцюг, у якому кожне кільце має своє місце. Незначна подія, зустріч — ломають часом життєвий шлях. Я знаю випадки, коли за годину сну, за побачення з дівчиною — люди платили життям, або життєва стежка їх, замість до Галичини — бігла у Сибір, Туркестан і навпаки. Коли б не той зошит — моя перша «літературна спроба» — то може б я і не мав чого цікавого згадати після 1923 року...

* * *

Було це у 1921 році. Видіставшись із Холодного Яру за кордон, я попав із табору до одного галицького міста. Яке місто, як і чому попав — це хіба не цікаво. Була там читальня «Просвіти», що містилася в одному будинку з помешканням отця пароха. Сходилися туди і молодь, і старші. Поважніші пани сідали звичайно круг стола і починали сперечатися про те, чия політика «правильніша»: чи диктатора Петрушевича — чи в. п. отамана Петлюри. Я у тих «дискусіях» не дуже кохався і волів присісти десь ближче до дівчат. Одного разу я сидів поруч дуже симпатичної

панни. Бувають такі, про яких на Чигиринщині кажуть: дівчина — хоч до рани прикладай! Говорили ми з нею різні чемні дурниці, які звичайно говоряться при першому знайомстві. Здається, найцікавіше, що я їй сказав, це те, що у мене в лівому боці сидить ворожа куля, яка мені часом докучає, та що я хочу її позбутися. Але куля попала у бік під час боротьби, а панну Славцю дуже цікавила визвольна боротьба.

— Конче мусите мені щось багато-багато оповісти! Про війну, про Холодний Яр...

Я дивився у її добрі розумні очі і мені так захотілося оповісти їй, але не про війну, а про те, чому у мене, в двадцять два роки, засіялися в чуприні сиві волосини, які я соромливо вискубував перед дзеркалом. Захотілося оповісти їй про дівчину з Холодного Яру... Та ми бачилися так рідко! Та й чи можна «багато-багато» оповісти у читальні?! Я приходив туди, коли знав, що вона там буде. Дивився в її очі і говорив зовсім не те, що хотів. Збіг місяць, другий... У дні й вечори, коли її не бачив — блукав по опустілому вже після війни офіцерському павільйоні військового шпиталю і... мріяв. Операцію як міг відтягував, бо... тоді мусів би її довго не бачити. Куля, неначе розумний приятель — перестала докучати.

Одного вечора, коли мій сусід — грубезний капітан від артилерії, кінчав може п'ятнадцяту картку листа до своєї коханої — мені впала в голову «геніяльна» ідея. Я не маю нагоди оповісти Славці те, що хочеться... Але ж я те все можу описати, як описано у повісті про Костку, що лежить на моїм столику.

За декілька вечорів, моя «повість» про Холодний Яр і Галю — була написана. До речі, страшно по-дурному. Склалося так, що я сам перечитав її Славці у гуртку милих, дружньо настроєних людей. Коли скінчив — її тепла сльоза упала мені на руку. Коли відпроваджував її додому — по дорозі сказав їй «ти». Вона відповіла тим самим. На прощання поцілував пальці.

Після того ми зустрічалися, ходили на прогульки, часом говорили, часом мовчали, я ніколи не поцілував її, але, на правду, і так був щасливий коло неї. Одного разу вона запитала мене — які я маю пляни на життя? Я потиснув плечима. Життя гарне несподіванками. Чи варто будувати пляни, які ніколи не здійснюються?! Вона теж потиснула плечима.

— Не розумію, як чоловік може жити без пляну на майбутнє...

У отця-пароха була донечка — одна Любця... Вона лічила п'ять весен, але була така мудра, якби мала їх десять. Ми з нею були великими приятелями. Сідали в куточку на отамані і оповідали одне одному казочки. Вона ті, що їй читала з книжечок мамця, а я ті, що колись оповідала мені стара няня. Найбільшою «сатисфакцією» було для неї, коли я починав оповідати казку, яку вона вже чула. Тоді вона говорила зо мною таким тоном, якби п'ять літ мав я, а не вона. Коли я приходив — вона вилазила до мене на коліна і питала скільки та яких я приніс цукорків. Я виймав цукорки і витирив їй хусточкою під носиком. Тоді вона мене цілувала. За маленький цукорок — один раз, за більший — два, за чеколядку — три рази. Часом, під настрій — цілувала «ґратісово», але рахунку тоді вже не велося.

Одного дня, коли я вже постановив лягати під хірургічний ніж, бо відтягувати операцію — вже «не випадало» — одержав поручений лист. Декілька слів накиданих знайомим характером письма: «Приїжджай, якнайскорше. Поїдеш на Україну».

Коли прощалися із Славцею — вона була сумна.

— Я не можу тебе стримувати... Але пиши до мене при кожній змозі. Я буду неспокійна...

Мені хотілося на прощання притиснути її до грудей, притиснути свої уста до її уст, та... обійшлося без «сентиментів».

У вагоні думав про неї. З кожним відстуканим колесами кілометром — вона ставала для мене ближчою і дорожчою. Коли нас розділили сотні кілометрів, я гостро відчув, як заповнена нею вся моя душа. Думка про те, що я її більше не побачу, була б такою несамовитою, що навіть не приходила мені в голову.

* * *

Травень 1922 року... В одній із кімнат невеликого будинку на краю Києва зібралося нас чотирнадцять. Вікна були щільно позавішувані простиралами і різними приналежностями жіночого туалету. Сиділи всі — де і як кому подобалося. Господиня хати — дівчина з «задьористими» чорними очима і комсомольською зіркою на блюзці — сиділа на купі книжок коло ліжка. Її товаришка — студентка музичного інституту — сиділа на підлозі поклавши голову на її коліна. На ліжку сидів той, до кого зверталися очі нас всіх. Дивлючись на нього, важко було відгадати: чи він мав за плечима сорок пережитих років, чи — шістдесят. Чуприну мав сиву до останньої волосини. На чолі й обличчі мав зморшки, які, здавалося, були глибоко вирізані різцем на попелясто-жовтій пергаментовій шкірі. Був неможливо худий. Мав тонкі шляхетні риси і повні юнацького блиску живі очі. Його голос, рухи — були пориваюче молодими. Обличчя його говорило, що він на своїм віку багато дечого бачив і пережив. Перед ним не можна було критися з думками й настроями. В ньому було щось, що приваблювало і примушувало коритися його волі. Я його знав під трьома прізвищами, та ні одно із них не було правдивим. Для нас його незмінне правдиве прізвище бренило: «начальник». Два місяці тому назад, большевицький губсуд в Одесі засудив його на кару смерти за організацію підпільних осередків української боротьби з червономосковськими окупантами. Шість тижнів тому— верховний суд вирок затвердив, і ввечері ГПУ — забрало його із тюрми на розстріл до свого льоху. Одеські чекісти мали такий «звичай»: смертникові зв'язували руки і ноги, клали його на дно авта і поклавши на нього ноги вигідно розсідалися самі на сидінні, їхали весело розмовляючи, попахкуючи папіросами, якби проїжджалися от так собі... для приємности.

Те, що «начальник» не сидів між катами, а лежав на дні — облегшило роботу його вірним товаришам. Коли авто на повороті однієї з глухіших вулиць зменшило хід— десять куль із «Мавзера» в мотор — спиною його. Одночасно тридцять куль ще із трьох автоматів — подірали шофера і трьох чекістів. Підготовлений зараня візник щасливо завіз до своїх людей в німецькій колонії і сьогодні «начальник» говорив з нами.

«...Червона Москва налагоджує з сусідними державами мирні відносини і по-приятельськи підготовляє у них большевицькі революції... На чому скінчиться ця гра — передбачувати сьогодні важко. Наша збройна боротьба наразі вже скінчилася. Наша армія, півроку тому назад, дала свій останній бій під Базаром і як збройна сила перестала фактично існувати. Історичний мент, коли ми мали широку нагоду стати

державою — ми ганебно проґавили. Внутрішні повстання ворог закінчує вже ліквідувати. Тай без цього час припинити вже це безглуздя. В повстаннях в різний час і в різних місцях загинуло стільки людей, що коли б два роки тому назад ми мали їх всіх в армії — то сьогодні ми панували би над Москвою.

Доба лицарських вчинків із зброєю в руках минула. Тепер українець, який хоче прислужитися майбутньому своєї нації — мусить іти на чорну роботу: готувати підвалини і матеріял для нового зриву. Майбутню нагоду створення власної держави — не сміємо зустріти так непередбаченими, як зустріли минулу. Не буду вам говорити про керівників-вождів, — історія їх вчить, хоч дорого каже собі за те платити, а зрештою може й правда те, що народи мають таких вождів — на яких собі заслуговують. Але ми мусимо працювати над тим, щоб зробити свій нарід наскрізь національне свідомим, здібним до організованої боротьби. Не знаємо, коли знову проб'є «дванадцята година», чи ще для нас, чи вже для тих, що ростуть. Коли всі мільйони українців стануть дійсно — українцями, коли кожний селянин зрозуміє «тезу» — Москва — Україна, — ми не будемо чекати від історії «дарунку». Ми видерем у неї те, що нам належиться. За кінець 1919 року, 1920-й, 21-й і початок цього — в поширюванні національної свідомости багато допоміг нам — сам ворог. Як вам відомо, наша українська інтелігенція на службу до ворога, за рідкими винятками, не пішла, як не пішла в належній кількості й до свого війська. Й розстрілювали до останнього часу тисячами, одних за те, що по невчасі кинулися до національної боротьби — других за те, що сиділи в хаті і показували ворогові дулю в кишені. Державний апарат склався переважно із москалів та жидів, їх «національна політика» плюс економічна політика воєнного комунізму — протерла очі не одному селянинові, який, коли треба було — не йшов битися з москалями, бо... їх «одна вош на австрійському фронті кусала». Прозрівши, він йшов на безглузде повстання і гинув у ньому. Тоді він оглядався і оглядається ще за своєю армією, щоб іти в її ряди боротися за власну державу. Та ця карта для нас вже передерта і кинута під стіл. Мусимо витягати для гри інші.

Ми маємо проти себе ворога з «жидівською головою», який намагається тепер «виправити» свої «помилки». З запровадженням нової економічної політики большевики стали запроваджувати нову національну політику. У червні минулого року відбувся з'їзд політичної управи української округи. Начальник «ПУукра» Дегтярьов — виголосив на ньому промову, яка в скорому після того часі — лягла в основу нових «методів» ворога. Я зараз перечитаю вам уривки з неї.

«Начальник» перекинув на подушці декілька друкованих на машинці аркушів і витягнувши один — почав читати московською мовою:

«Товариші! Політичний бандитизм на Україні з'явище не випадкове і не карне («не уґоловноє»). Він має глибоке історичне й економічне коріння і боротися з ним лише збройними методами, це — підкидати сухого хворосту до вогню. Протягом 1919-20 року, із зброєю з руках проти нас виступало на Україні, в різний час і в різних місцях, понад мільйон повстанців. За цей час повстанцями й партизанами вбито сто сорок тисяч червоноармійців, чекістів, комуністів і працівників продовольчих установ та загонів. За цей самий час, органами Чека і особими відділами військових частин, лише за офіційними даними, розстріляно понад чотириста тисяч повстанців та їх підсобників, і все-таки з весною 1921 року ми маємо нову хвилю повстань.

Товариші! Чи ці цифри не кажуть вам, що маємо справу з більш грізним противником, як уважають деякі наші військові, що легковажно кажуть: «Дайте нам повну свободу і через місяць від бандитизму на Україні не залишиться ні сліду!»

Так, товариші, дивитися на положення не можна! Безумовно, ми мусимо бути безоглядними, навіть жорстокими. Але від того, що ми розстріляємо ще півмільона, спалимо ще сотню сіл, — повстанчий рух не притихне, а навпаки — може ще більш розгорітися.

Положення в інших місцевостях Р.С.Ф.С.Р. не дозволяє нам відмовитися від нашої продовольчої політики на Україні, яка є одною з головних причин, що українське село «ощетинюється». Але повстання мусимо за всяку ціну зліквідувати, поки не пізно. Нам не страшні центри української контрреволюції закордоном, але мати проти себе оглядаючися за ними озброєне село — річ небезпечна.

Мусимо піти по двох лініях: по лінії обеззброювання села, не застановлюючись перед систематичними розстрілами заложників, і по лінії ідейного роззброєння тієї верстви українського населення, яка, користаючи з розходження інтересів між владою та селянами — обіймає керівництво повстаннями і зкермовує їх на жовто-блакитні рейки.

Це переважно низова сільська інтелігенція. Настроєні національно учителі, фельдшері, лікарі, кооператори.

Тут треба так: одних розстріляти, а другим дати «хабара»... тим самим, во ім'я чого вони борються. Мусимо зробити так, щоб вони погодилися, що Радянська Україна — це Українська Держава. Хочуть української мови в установах і школах — дамо їм і це. Ми розганяємо шовіністичні «Просвіти», але на місце їх створимо інші українські, підкреслюю — українські — культурні осередки в селі і місті. Ми будемо за ними пильно наглядати, але наразі дозволимо тим, хто тепер бунтує село, — витрачувати свою енергію на працю в них. Ми під цей час не можемо піти на матеріальні уступки селянам, які не хочуть давати хліба, але піти на ідеологічні «уступки» сільській інтелігенції, подати їй ілюзію, що політична керівництво на Радянській Україні в майбутньому буде належати їй і цим самим зкермувати на різні шляхи інтереси й та інтереси селянської маси, — ми можемо і мусимо! Коли в цьому мине потреба — ми пошлем її к чортовій матері і поставимо своїх вірних людей — комуністів.

Боротися з цим ворогом можна лише сполучивши збройні методи з гнучкими політичними методами».

Скінчивши читати «начальник» поклав аркуш на подушку і хруснув тонкими пальцями.

— Щось розумнішого над те, що сказав товарищ Дегтярьов — не можу вам сказати... З таким ворогом, як московський большевизм, треба, не відкладаючи далеко зброї, боротися всіма можливими методами. Нам кидають кістки, щоб ми ними вдавилися... Мусимо їх так підносити, щоб вбивати в горло ворогові...

Завдяки цій «зміні політики», декілька відданих ідейно нашій справі людей, дісталися на високі положення в державному апараті. Це уможливило нам обсаджувати низові стійки, найбільш для нас цінні, своїми людьми, які, одягнувши червону зірку, будуть робити своє діло. Найважливіші для нас ділянки це — кооперація

і школа. Учитель, учні якого, коли підуть до червоної армії, будуть свідомі того, що доручені їм рушниці треба у відповідний мент ужити для захисту інтересів України, а не Москви — блискучо виповнить свій обов'язок перед нацією.

«Начальник» нахилився і поклав руку на хвилясте волосся господині хати.

— Леся записалася до комсомолу і дістала «командіровку» на університет... Мудро зробила. І серед комсомольців, і серед студентства багато нашої молоді, яка не стала ідейно нашою лише тому, що... так склалися обставини. Не треба промовляти до неї «контрреволюційними» категоріями не тільки тому, щоб не допасти відразу до ГПУ, але й тому, щоб не відразити її. Досить, «не роздираючи червоного прапора» — будити в тих молодих українських серцях приспаний національний інстинкт. Решта — само зробиться. Прийде час і та молодь буде топтати ногами чужі ганчірки, яким сьогодні ще поклоняється.

Система адміністраційного апарату ворога не дозволяє творити якоїсь широкої організації. Наша група буде мати декілька, може кільканадцять невеликих гуртків. Чогось великого — ми не зробимо. Зробимо те, що зможемо і що мусимо робити. Але я свято переконаний, що здоровий розум, здоровий національний інстинкт — поженуть на цей шлях все, що ми маємо кращого з інтелігенції. Цю роботу, з часом, будуть-робити і ті, що сьогодні з щирим серцем ідуть на службу «української саветської власті».

Не треба думати, що це робота безпечніша від безпосередньої організації збройних повстань. Нас будуть викривати і будуть розстрілювати. Один із наших гуртків буде спеціально боєвим гуртком. Його «аргументами» будуть — револьвер і граната. Його завданням буде визволяти товаришів, що попадуться в руки ГПУ та відправляти «до пекла» тих ворогів — кого буде треба. Я сам буду перебувати за кордоном, бо мене занадто уважно тут розшукують. Та це і вигідніше для роботи.

Коли вже почали по одному, по два розходитися — «начальник» покликав мене очима до себе.

— Тобі на Київщині залишатися не можна. Поїдеш на Поділля. Зачекай. Я тобі дам добрі документи і листа до свого чоловіка у Вінниці. Ти учителювати — зможеш?

— Не знаю. Ніколи не пробував...

«Начальник» на хвилину задумався.

— Ну, то підеш за шкільного інспектора до котроїсь із пограничних волостей. Ти знаєш «стежки» через кордон — будеш приносити мені вісті.

* * *

Кондуктор на станції Київ-товаровий, доставши від мене п'ять мільйонів рублів на папіроси — сказав зголоситися до нього через дві години, — завезе нас на тормозовій нлятформі аж до самого Фастова. На пероні повно голодних утікачів з Таврії та Херсонщини. Бродять хитаючися дитячі кістяки, обтягнуті прозористою шкірою. Визбирають з брудів все, що можна проковтнути. Коло трупа піджилої селянки, сидять, притулившись до нього, двоє маленьких дітей. Круг них розмовляє гурт утікачів.

— Господи! — зітхає селянка з грудною дитиною, — за які гріхи послав Ти на нас таку тяжку кару?!

— Треба піти до начальника — втручається друга, — щоб дітей де до притулку забрали. З нас же хліб здирали й на «детдоми» теж...

— Заберуть... — бубонить глухо дядько у старій баранячій шапці. — На наш хліб он кацапенят повно з Расеї понавозили...

— Цієї ночі дев'ятеро отут Богу духа віддало... — звертається до мене молодиця з запалими очима. — Поскидали рано у товарний вагон тай повезли десь за станцію... Закопують десь як псів без молитви... Господи! Коли б який поїзд вже відходив, щоб учепитися. Не чули — кажуть, що на Поділлі та на Волині люди за хліб так і не журяться. У нас раніше кожний господар на три роки запасу хліба мав... Торік весною повишукували, позабирали антихристи геть чисто хто що мав... Залишили по фунтові на день збіжа на душу до жнив... А тут посуха вдарила. Що народу вимерло — страх! Поїли усе... і коней, і псів, і котів... Були такі, прости Господи, що й людським м'ясом живилися. У нас у селі одна жінка-вдова куму свою зарізала та дітей годувала. Приїхала із волости комісія ще за хлібом захованим у «куркулів» шукати — тай знайшли те м'ясо у бочці посолене. Забрали її та розстріляли, а діти попід плотами повмирали...

До нас підійшов малий хлопчина і заклавши пальця в рот уставився мені в обличчя великими чорними очима. В тих дитячих очах було стільки гіркої мудрости голоду й горя, що у мене пробіг мороз поза шкірою. Я мав у кишенях чотири печених пиріжки, які купив за два мільйони на базарі, на дорогу. Перекупка запевняла, що вони з баранячим м'ясом. Та скоріше було воно коняче або собаче. Не виключено, що й людське. Висіла ж на базарі об'ява ГПУ про розстріл торговки, її чоловіка і сина за те, що продавали пиріжки з дитячим м'ясом. Попереджувало ж ГПУ в тій об'яві, що зловлені на таких злочинах — будуть негайно розстріляні.

Роздаю дітям ті пиріжки. Мій товариш віддає пів бухонця хліба і через залізничну лінію ідемо на Байків цвинтар. На лінії працюють з рискалями інтелегентні панночки-київлянки, у спідничках з мішечного голотна і полотняних «балетках». Усміхаються до нас. Ми з ними вже розмовляли, як ішли на станцію. Це дуже вигідна праця... Щоб попасти на неї — треба мати протекцію, знайомих залізничників. Залізниця платить за вісім годин праці — фунт хліба і три фунти картоплі. Усміхаючись чуть не крізь сльози — дівчата показували нам свої ніжні ручки з міхурами від рискалів.

Майже всі гробівці на цвинтарі порозкривані. На дні кожного розсипані спорохнілі кости тих, що були в них поховані, їх повикидали з алюмінієвих та цинкових трумен київські майстри, які шукали в гробівцях матеріялу на рондлі, пательні, куфлі, ложки. На всіх київських базарах — продавалися досить дешево ті кустарні вироби.

Сідаємо утрюх на старій плиті. Зо мною хорунжий Калинівський і юнак Павлусь. Ми разом прибули із-за кордону. У Калинівського пробита большевицькою кулею голова, а через те пів обличчя і одно око — скривлені. Він має гарний тенор, любить спів і розуміється на ньому, їде «учителювати» на Звенигородщину.

Павлусь — дуже гарний хлопчина. Має ясне волосся, ясне обличчя, ясні розсміяні завжди очі. Добре грає на кількох інструментах, любить музику і мріє стати

композитором. Він нас тільки відпроваджує на станцію. Сам залишається у Києві і буде вчитися в музичному інституті Лисенка. Калинівський розкладає на плиті і сортує грубу пачку українських пісень з нотами, які позбирав та позаписував у таборі. Коли не лічити ще пари полатаної білизни — це було все його багатство, яке він віз із-за кордону. Склавши ноти, він дбайливо запакував їх у большевицьку газету. .

— Піснею легше промовляти до серця, ніж словами. Коли те село, де я буду, співатиме вже з душею ці пісні — тоді його можна буде вести до бою за Україну.

Павлусь мрійно усміхнувся.

— Я повчуся ще і напишу марш, що буде поривати до бою... Обходимо цвинтар і йдемо на станцію, зробивши доброго круга. Переходимо коло невеличкої брудної річки. При березі, на низенькому горбочку граються двоє дітей років по 8-9. Складають на траві хрест із квіток. Мені захотілося з ними заговорити. Підходжу і розпушую пальцями кучеряве волосся дівчинки.

— Маєш гарного чубика. Як тебе зовуть? Дівчинка дивиться трошки здивовано.

— Я — Женя, а це мій товариш Андрійчик.

— Що це за річка?

— Це-е? Та це ж Лебедь!

— Ле-е-б-е-дь?!

— Ну так, Лебедь. Сюди ж приплили Дніпром три брати: Кий, Щек і Хорив. А у них була сестра Лебедь. Вони ж заложили Київ! Хіба ви цього не знаєте?!

Роблю нарочито здивовану міну.

— Перший раз чую!

Дівчинка потискає плечима.

— Боже! То що ж ви знаєте? Може ви й не знаєте, що Київ — це столиця України?

— Е — ні. Це то я вже знаю...

— А знаєте, — тупає хлопчина ногою до горбочка, — що отут закопані сім українських козаків, яких убили красногвардійці?

Дивлюсь на зложений із квіток хрест і серце стискається мені болюче і радісно.

* * *

У губернському відділі народньої освіти веснянкуватий жидок уважно переглядає заповнену мною довжезну анкету. Перепитує ще раз, що я робив до 1917 року, до 19-го, до 22-го, яке моє соціяльне походження, відношення до большевицької революції, до комуністичної партії, і т. д. Даю ширші «пояснення», які його надзвичайно задовольняють.

Зробивши на анкеті помітки і пришпиливши до неї подані мною документи, «товаріщ» зробив «соломонівську» міну.

— Добре... Так-так, товаріщ... У зв'язку з цією українізацією мусимо приймати на роботу багато українців... Але ж мусимо і уважати, щоб контрреволюції петлюрівської не напхалося...

«Свій чоловік» переглянув у кабінеті виданий мені документ, що я прийнятий на службу і зкермовуюся до одного із повітових відділів освіти, для призначення на посаду волостного шкільного інспектора. Відмітивши собі щось у блокноті — видер чистий листок і написав на ньому назву вулиці й число будинку.

— Запам'ятайте і порвіть. Зайдете увечері і спитаєте за Сонею Барабаш. То наша дівчина. Це, знаєте, зручніше. Коли мужчина заходить до мужчини — це може бути підозрілим. А до дівчат — чекісти теж ходять — не про політику говорити. Поговоримо трохи, дам вам деякі інструкції.

* * *

Кімнатка у Соні чистенька, бідно, але із смаком уряджена. Над ліжком Шевченко. На столику невеликий портрет Леніна у вінку із засушених квітів.

«Свій чоловік» називав Соню — «сонечком». Пояснив мені, що у вінницькому гуртку — це її конспіративне «прізвище». Назва ця до неї якнайкраще підходила. Вся вона була тепленька, ласкава — як весінне сонце. Працювала сестрою милосердя у міському шпиталі. Це теж було їй до лиця. Але для мене було страшно незрозумілим, що ця велика дитина могла робити в боротьбі, між людьми, які гралися у «жмурки» із смертю.

«Свій чоловік» інструктував мене:

— Багато шкіл не мають ще учителів. Сільські школи є на волостному бюджеті і приймати учителів будете мати право ви самі. Уникайте обсаджування шкіл учителями — дітьми священників. Це переважно дуже добрий, національно свідомий елемент, але через пару місяців може бути «чистка» і їх усіх повикладають. Як трапляться вам відповідні поповичі та попівни — порадьте їм, так, «між іншим» поїхати до мене. Я їх буду улаштовувати у місцях, де не знають їх походження, а мовчати про нього — вони вже й без поради будуть. Старайтеся приймати якнайбільше освічених, національне свідомих дітей бідних селян. Це, зрештою, найкращий, добре «загартований» елемент, бо більшість із них здобували освіту самотужки. Українізація шкіл має за ціль прищеплення українцям культури «національної формою — інтернаціональної змістом». Ми мусимо виховати молоде покоління: — «інтернаціональне» зовнішньою формою — національне змістом. Я переконаний, що, ломимо волі червоних москалів і нашої — цей процес буде розвиватися стихійно. Наше завдання лише пробуджувати й прискішувати його. Отут маєте виписаний плян шкільного політичного виховання. Під ним, обома руками може підписатися комуніст — москаль, жид, латиш, пізнання якого з ділянки національних питань — обмежуються політграмотою Бухаріна. Але будьте обережні з комуністами-українцями, особливо галичанами. Ті мають нюх. Ви мусите знати

душу кожного підвладного вам учителя. Свою відкривайте лише там, де це буде необхідно й то абсолютно тільки до порога 58 артикулу карного кодексу. В такому випадку ви можете бути «з національним ухилом», але на «сто процентів совітський українець, який не мріє про жодну контрреволюцію».

* * *

Мене титулували вже «таваріщ інспектор». Мав не одну, а тимчасово дві волості — 53 школи. Жив я у величезному графському палаці. На долині містилася школа семирічка. Половину поверху займали: завідуючий школою із дружиною, дві учительки й учитель. Друга половина — сім кімнат — належали до «резиденції» товариша інспектора. У причудливої архітектури надбудові над нами — мешкали сови, галки і горобці.

Я особисто, власне кажучи, займав лише одну кімнату. Останні кімнати мали своїх додаткових мешканців. У блакитній салі з німфами і амурчиками — мешкали: страшно нервові поросся, когут з трьома курками і гуска — власність товаришки «директорової». Товаришка Зіна зробила гнізда для своїх двох курочок у фортеп'яні з порубаним верхом і повириваними струнами (у господарстві здадуться...) який, певно сам не знаючи пощо, стояв ще у сальоні напроти. У сусідній з ним кімнаті, улаштувала товаришка Галюся свою «рябенюку» і «голошейку». Щоб не виглядало, що вони займають цілу кімнату — відгородила для них куток двома старовинними фамілійними портретами, яким хтось повиколював очі і подомальовував різні «штучки» вуглем. Учитель Анатоль Никифорович мав — чорт зна дня чого — бо не доїлася — козу. Через те, що вона не хотіла йти по мармурових сходах на гору — тримав її надоліні в оранжереї. Їсти коза промишляла собі переважно сама у парку. Анатоль Никифорович був фахівець довоєнної продукції, мав довге брудне волосся і «поетичний ухил». Коли на нього «находило», він чомусь усамітнювався до сусідньої з моєю кімнати, ходив там з кута в кут і «творив» вірші, які відразу ж записував олівцем на стінах. Коли він відходив, звичайно прибігали туди обі учительки, заразливо реготалися і дописували до віршів їдкі завваги. Та це Анатолія Никифоровича зовсім не зворушувало. Він зішкрябував ножем ті завваги і писав собі дальше. Крикливі «рантки» всіх курей з єдиним на всі «господарства» когутом — відбувалися звичайно під моїми дверима. Через те я навіть симпатично сварився з підвладними жінками. Зрештою, я через ті двері, з причини «невихованости» розгулюючих по коридорі курей, ходив дуже рідко. Мав другий вихід надоліну через шклянну ґалерею. На тій ґалереї я любив сидіти увечері в плетену кріслі між двома засохлими пальмами і мріяти про Славцю. Написав до неї листа, що «для щастя» — тепер мені бракує тільки її.

Для роз'їздів я мав бричку і пару досить добрих коней. Що два тижні приїжджав до мене хтось із «своїх» з міста. Тоді я їхав на кілька днів в пограничні села. Однієї із тих ночей переходив кордон, розмовляв декілька годин з «начальником», а другої ночі вертався на «совтеріторію».

З початком шкільного року — роботи навалилося, хоч до сусідньої волости прислали вже інспектора.

* * *

Бричка зупинилася перед великим цегляним будинком школи. З учителькою, досить симпатичною курносенькою чорнявкою — зіткнувся у дверях кляси. Вона мала дуже добре «соціяльне походження» бо була дочкою незаможника-селянина. Учителювала в цій школі вже третій рік. Ми з нею вже раз коротенько бачилися.

Дітей у клясі душ сімдесять, у віці від 8 до 14-15 років, бо деякі вчилися з двох-трьох літньою перервою. На стіні великі портрети Леніна, Троцького і Зінов'єва. Переглядаю зошит із списком учнів.

— Чи ви, товаришко, провадите з дітьми години початкової політграмоти?

— Так. Але дуже тяжко... Немає ніяких підручників... От так загально... що сама знаю... ..

Учителька хвилюється. Зауважую, що робить якісь знаки дівчинці, що сиділа на першій лавці. Та, зачервонівшись, нахилиє голову і вкидає за ковнір хрестик, що висів у неї на стяжці поверх блузки. Коли б на моїм місті був якийсь комуніст, товаришка учителька дістала би солідно «на горіхи» за те, що не бореться у школі з «релігійним дурманом».

Викликаю учня з останнього — третього року і тикаю пальцем на портрет Леніна.

— Хто це такий?

— Товариш Владімір Ільч Ленін. Великий вождь робітників і селян.

— А то?

— Товариш Лев Троцькій — наркомвоєнмор і великий вождь непереможної червоної армії.

— А це хто?

— Товариш Зінов'єв — голова комінтерну, великий вождь світового пролетаріату.

— А як називається наша держава?

— Україна.

Учителька занервувалася помітніше.

— Як я вам казала?

Підносяться на лавках руки.

— Ну, скажи ти.

— Наша держава називається росейская сіцілістическая фідіратівная республіка, або РСФСР.

— А що таке — федерація?

— Це такий устрій, коли всі незалежні совітські республіки є підпорядковані одному центрові у Москві.

— Ти хотів сказати «добровільно об'єднуються в одну спілку». Ну добре... А чи такий устрій є справедливий? — підіймаю старшого хлопця з задньої лавки.

— Такий устрій є справедливий, бо коли б увесь український нарід захотів, то може відділитися від Російської республіки і створити незалежну ні від кого соціалістичну республіку.

— Сідай. А що таке — Україна?

Руки на лавках підносяться.

— Ну, скажи ти, — киваю на буцмоватого хлопця. Той встав і сочисто шморгнув пальцем під носом.

— Україна, — це земля, на якій ми живемо, на якій жили наші свободолюбиві предки козаки, які боронили зброєю українських селян від чужих панів, що грабували наш нарід і хотіли, щоб він на них працював, — випалив учень скоренько і шморгнувши пальцем з другого боку, запитливо подивився на учительку, мовляв: чи добре я відпалив товаришеві інспекторові?

Товаришка учителька трошки зблідла.

— А хто такий Ленін? Росіянин чи українець?

— Росіянин.

— А — Троцький?

— Гаврей.

— А Зінов'єв?

Хлопець мовчить.

— Ну, скажи ти, — звертаюся до другорічника.

— Гаврей.

— А звідки ти знаєш?

Хлопчина зиркнув на портрет.

— По носі видно.

— А хто створив науку про комунізм? — питаю третьорічника.

— Комунізм створили Маркс і Енгельс.

— А хто вони були? — скажи мені ти, чорнява.

Циганувата другорічниця встає.

— Марс і Єндельс були жиди.

Її підштовхують з двох боків.

— Не жиди, а євреї, — поправляє її учителька.

— А батько казав, що жиди, ще й пархаті.

Кляса приснула сміхом і відразу ж споважніла. «Грізно» дивлюся на неї.

— А ти у школі всіх дурниць не повторюй, що батько дома наговорить. Бо учителька вижене тебе із школи. Ну, а хто мені скаже, хто такий був Петлюра? Підіймається декілька рук.

— Симон Петлюра — українець, контрреволюційний головний отаман українського війська, який не хотів віддавати большевикам України. Селяни його не підтримали і він відступив з своїми козаками у 1920 році за кордон, — відповідає запитаний.

— А що це була — Центральна Рада?

— Центральна Рада — то український контрреволюційний уряд, який український народ вибрав собі був після лютневої революції.

— Ну — досить. Розпускайте, товаришко, дітей та підем до вас у кімнату. Поговоримо трошки.

Діти проспівали «Інтернаціонал» і пішли.

У кімнаті учителька теж хвилювалася, але я відчув, що вже з іншої причини, як на початку у класі. Вона дружньо дивилася мені в очі і чекала, поки я заговорю. Усміхаюся до неї.

— Вам цікаво чому я питав учнів якраз про те, що ви хочете, щоб вони знали?

— Так. Ви... Ви...

Якесь слово застрягло учительці в горлі і вона не могла його вимовити. Беру її за руку.

— Хочете, я відгадаю те слово, яке ви не можете вимовити. Ви хочете запитати мене чи я «самостійник»?

Вона одверто усміхнулася.

— Ні. Не вгадали. Я не могла вимовити «петлюривець»...

— Вам треба змінити дещо систему. Я вам дам деякі вказівки. А то так, як би хто приїхав до вас «чужий» — можете «всипатися». І взагалі треба бути обережнішою.

Ви, оце зараз, так щиро відразу відповіли мені. А звідки ви знаєте, що я не тайний чекіст і не розіграв з вами «комедії»?

— Мені серце сказало...

Кладу їй руку на голову.

— Серцеві, дитино, не потурай. Воно може обдурити і на Соловки завести. В цей мент сталася страшна дурниця. Учителька схопила з своєї голови мою руку, притиснула її палко до уст — потім до грудей.

— Боже! Як би ви знали, як це важко!... Третій рік!... Коли це скінчиться?! Коли я вже прощався — учителька соромливо затримала мене за рукав.

— Товариш інспектор! Натисніть у волісполкомі, щоб мені платню видали. Мені ж за два місяці вже належиться — шість пудів жита і вісім пудів ячменю. Най хоч половину дадуть. Направду я не маю що їсти. Позичаю у селян хліб та картоплю. Я б собі з дому привезла, якби ближче...

Населення пограничних повітів Поділля різко відрізнялося від населення Київщини або Полтавщини, та навіть і від глибших повітів того самого Поділля, де національна свідомість селянства стояла незмірно вище. Найважчі часи здирання «развйорсток» ці повіти перебули або в прифронтовій полосі, або в запіллі українського фронту. Повстань тут майже не було, як не лічити кількох активніших сіл, що «повставали» при відвороті кожної армії, не виключаючи і української, щоб... відбити собі кілька возів цукру та соли. В «ідейному» відношенні кожне село виглядало приблизно так: десять-п'ятнадцять більш-менш свідомих українців, п'ятнадцять-двадцять «большевиків», решта — ні те, ні се: «моя хата скраю — не чіпай мене». Всі мобілізовані до української армії, ще з-перед останнього її відступу, були вдома, а до червоної армії большевики цього року вперше брали два річники, як і вперше почали організовано лазити по коморах за хлібом на «продовольчий» та «цілевий» податки. Верховодили у селах, звичайно, ті доморослі «большевики» — елемент зденаціоналізований царською армією, власне, що набрався в ній зовнішніх «прикмет» пануючої нації, та здеморалізований революцією. Як це не дивно, вербувалися вони переважно із заможнішої верстви селянства. Бідніший селянин записувався до «комнезаму», щоб давати менше, або не давати зовсім продподатку, але від якоїсь політичної активності — ховався хоч би і за жінку. Значний відсоток населення, а в поодиноких селах — переважна більшість — були поляки. Таке село відзначалося тим, що скільки було у ньому поляків — всі були свідомими поляками. Це була заслуга виключно польських католицьких ксьондзів. У той час, як православні священики, здебільш «малороси», налякані арештами і погрозами, відхрещувалися від всякого впливу на селян та шкільну дітвору, а зрештою» в національному напрямку і не могли нічого дати, — у селах, де була польська школа, діти виховувалися у скрайньо національному дусі. Цього не можна було робити в школі, тим більше, що до польських шкіл партком сам присилав учителів-комуністів, але це робилося на потайних годинах релігії у приватних мешканнях, робилося у релігійних дитячих організаціях при костелі, незважаючи на те, що учителі всіма засобами, включно до інтервенції ГПУ — боролися з цим. Коли поляк ішов, хоч би із чисто «практичних» мотивів, до комнезаму чи комсомолу — ксьондз прилюдно виганяв його у неділю із костела, а до того, щоб записавшись до комсомолу, не йти, як наказував статут, до церкви — подільський поляк тоді ще «не доріс». У селян з польським населенням безбожництва тоді ще не було й сліду, в той час як у

православних парафіях всі місцеві большевики — починали свою кар'єру від боротьби з попом і церквою. Особисті податки, які «дорізували без ножа» православного священика — ксьондз виповняв сміючись, їх збирали для нього парафіяни протягом однієї години. Ворожа до большевизму політична активність ксьондзів, окрім тієї простої причини, що всі вони були глибокими патріотами своєї нації, пояснювалася ще й тим, що ксьондз не мав на своїй шиї безпорадних попаді і попенят. Він рідко коли тримався хати, роз'їжджаючи увесь час по селах своєї парафії. Особливо, коли справа хилилася вже до арешту. Тоді найти ксьондза «чужому» чоловікові — справа була нелегка. Були випадки, коли ГПУ, довідавшись, що ксьондза нема вдома, несподівано приїжджало у неділю до костела, щоб арештувати його після служби Божої. Та... несподівано виявлялося, що службу править ксьондз з другої парафії, а місцевий править сьогодні десь у третій. Коли ж ГПУ приїжджало другий раз, то ксьондз, переконавшись «чим пахне» — у цей час був уже в Тернополі або Львові. На його місце прибував інший, який продовжував його роботу. Арештований ксьондз мав безпереривну матеріальну підтримку від парафіян і у тюрмі, і на Соловках, аж поки його не вимінювали за півдесятка комуністів до Польщі.

* * *

Найвищою «владою» був у волості офіційно голова волісполкома, та фактично нею був керівник волостної партійної організації: «секретар вол'ячейкі». Таким секретарем був у нас латиш Лярзак. Хлопець був він досить порядний, сильно поважав український самогон та українських молодичь, був захоплений, що у всіх школах діти гарно співають «Інтернаціонал» по-українськи та знають, що таваріщ Троцкій — «ето вождь непобедимой красной армії». Жили ми всі з ним досить дружньо. Заїжджав до нашого графського палацу. Галюсю попросив, щоб переписала йому українські слова «Інтернаціоналу» російським правописом і почав від цього «українізуватися», а дружині завідуючого подарував навіть до її «менажерії» зареєстрованого десь у попа (на закуску...) індика. Натискав за мене у волісполкомі, щоб учителькам в час давали запрацьоване збіжжя і, як культурний кавалер, часом навіть завозив їм на своїй бричці мішки з платнею. З селянками, які мали нещастя йому сподобатися, він поводився дещо інакше, але в товаристві учительок, навіть п'яний, любив говорити: «Ви не думайте, что Лярзак какой-нибудь хам! Я із Латвії, а Латвія — ето западная Європа — не то, что ваша Хахляндія!». «Працювалося» при ньому легко.

Та одного доброго дня замість нього з'явився у волості новий секретар партячейки: товариш Дацишин, галичанин, друг і приятель тодішнього голови подільського губісполкома — товариша Порайка. Наслідки зміни далися відчуті дуже скоро. Товариш Дацишин був чоловік аж дуже інтелегентний, розмовляв виключно по-українськи, голос мав ласкавий, улесливий, під час розмови завжди потирив руки і з ввічливою доброзичливою міною нахилився до співбесідника. У селах завів собі потайних донощиків, став цікавитися минулим учителів та учительок, про що вони розмовляють з дітьми і селянами, чи бувають у священиків, і т. д. Наказав, щоб учительський персонал приймав активну участь в «політичній роботі»: ходив разом з міліціонерами шукати захованого селянами хліба, входив у «комісії» по викиданню родин священиків із парохіяльних будинків і організації в них «сельбудів» та «червоних кутків». Позабирив у драматичних гуртках п'єси старих українських авторів і на їх місце привіз із повіту новоспечені большевицькі аґітки українською мовою. Волость при ньому почала приймати правдиве совітське обличчя.

* * *

Я сидів у своїй кімнаті і переглядав прислані із повіту розпорядження про ліквідацію неписьменности серед дорослого населення.

На коридорі почувся голос шкільного сторожа, що показував комусь дорогу до «товариша інспектора». Двері без попередження відчинилися і на порозі стала кремезна постать у шинелі і кашкеті з зеленим верхом та червоною зорею. Переступивши поріг, гість поклав на стілець набиту течку і простягнув мені широку руку.

— Здравствуй, таваріщ інспектор! Я упалномочений ГПУ і уездного воєнного савещанія — Єрофєєв. Імею к тебе маленькое дело... — заговорив він самарською московщиною.

Серце тривожно тьохнуло. Волілобися не мати ні малих, ні великих справ з такими високодостойними гостями... Не здіймаючи шапки Єрофєєв сів коло мене.

— Справа ось у чому, товариш інспектор. — Я їжджу по повіті й призначаю «атветчіков» із куркульських та контрреволюційних елементів у селах. Даш мені папірець до своїх учителів, щоби, в разі потреби, вони секретарювали на зібраннях, які я буду робити. Це, знаєш, для мене зручніше. Все-таки учителі переважно народ свій, совітський, а писарці по сільрадах — то все куркульські попихачі.

Від серця мені відлягло. Окрім всього, справа запровадження в нашій місцевості «інституту атветчіков», який в інших місцевостях України вже був запроваджений — була для мене не абияк цікавою.

— Добре товариш Єрофєєв! Дам тобі папірець до учителів, а навіть сам тобі можу допомогти у своїй волості. Ти що — маєш свої коні, чи на селянських?

— Та я мав спочатку верхового коня і півчоти «червонців» для охорони. А потім роздивився, села тут спокійні, бандитизму нема — пощо, думаю, буду людей тягати за собою?! Відіслав червоноармійців до штабу і тепер виганяю собі кожний раз селянську підводу.

— Я якраз вибираюся на інспекцію шкіл... Майже тридцять сіл можна об'їхати на моїй бричці. В кожному селі я і свої справи залагоджу і, як схочеш, то й тобі можу посекретарювати на зборах. Наших куркулів давно пора трохи налякати, а то розібрали собі занадто...

— Ну, дивись! Нащо краще! Добре, що я до тебе зайшов. У тебе, товариш інспектор, жерти нема чого?

— Зараз, буде. Роздягайся.

Посилаю сторожа, щоб дістав десяток яєць, кусень сала, квашених огірків та пляшку самогону. Коли яєшня була вже на столі — витягаю із кишені пляшку.

— Ти, товариш Єрофєєв, як нащот дезінфекції жолудка перед яєшнею? Єрофєєв широко усміхнувся і запустив пальці в кудлату голову.

— Признаю, брат, признаю... Я тебе хотів запитати, чи не можна б достати, та... посоромився. Знаєш, комуністові — не випадає... Ти, що, товариш інспектор, партійний?

— Ні. Позапартійний.

— Ну-та воно, знаєш, бувають і комуністи сволочі, і позапартійні — добрі хлопці — правдиві большевики. Мені дай шклянку або кухлик який... Не люблю для горілки малої посуду... Мені, брат, один лікар казав, що чарочками пити — так це для організму шкідливо...

* * *

Коли ми приїжджали до села, Єрофєєв брав у сільраді списки, по яких селяни платили податок за землю. Відзначав червоним олівцем кільканадцять прізвищ, тих, хто мав більше землі. Потім закликав якогось місцевого комуніста або комсомольця і випитував хто із селян, хоч би і бідніших — виказує незадоволення совітською властю. Коли список був готовий, збирався сход і Єрофєєв читав селянам наказ №2 «Всеукраїнської воєнної наради». Для боротьби з політичним «бандитизмом» та іншими проявами «контрреволюції», в українських селах — установлювався «інститут атвєтчіков» (відповідальних). Визначені особи відповідають всім своїм майном і життям за «нарушення революційного порядку» або невиконання селом розпоряджень совітського уряду та військової влади. Коли в околиці села буде перервана телефонічна чи телеграфічна лінія — буде по жеребку розстріляний один «відповідальний», а все майно його буде сконфісковано. Коли буде перервана поблизу села залізнична лінія — буде розстріляно два.

Коли буде ранений або вбитий один червоноармієць — відповідальні потягнуть жеребки з чотирма смертними нумерами. За кожного дальшого червоноармійця чи представника влади — число підлягаючих розстрілові селян — прогресивно збільшувалося.

Відчитавши наказ, Єрофєєв відчитував готовий вже «протокол» про визначення «атвєтчіков» — відповідальних, вигукуючи їх прізвища. У відповідь з юрби чулися благання визначених, плач жінок і дітей.

Одна копія протоколу залишалася у сільраді — друга клалася до течки Єрофєєва. Із неї я потім непомітно переписував усі прізвища до своєї записної книжки. «По дорозі» знайомився із змістом папірців, що були у течці. Для «начальника»...

* * *

Коли ми у якомусь селі ночували — Єрофєєв любив «на сон грядучий» покоштувати, чи добрий у цьому селі самогон гонять. Спали ми звичайно на одному ліжку і як спати ще не хотілося — то розмовляли. Щоб заімпонувати новому приятелеві — чекістові — я «сочиняв» різні фантастичні пляни і методи боротьби з «контрреволюцією». Вони йому майже всі дуже подобалися.

— Знаєш, Горський, ти будеш добрим чекістом! Можеш зробити кар'єру — клянусь честю! Покидай свої школи... У мене в губвідділі ГПУ — начальство — самі мої приятелі. Я через якийсь час переведуся до губвідділу. Хочеш — улаштую тебе раз-два. Проведемо тебе у партію. Ти мені подобаєшся — слово чести.

Кажу йому, що покинути тепер, серед шкільного року не можна. А там, колись, як він буде вже у Винниці в Губвідділі — приїду до нього — поговоримо...

В хвилину щирості Єрофєєв оповів мені під великим секретом, що в скорому часі, по нашому повіту має виїхати «оперативна трійка» ГПУ. Тепер же порядки не ті, що були у 1919 чи 1921 році, коли кожна найменша Чека — мала право розстрілювати без суду кого захоче. Тепер повітове ГПУ у політичних справах лише переводить арешти і початкове слідство. А тоді відсилає в'язня із справою до Губвідділу ГПУ. Там знову слідство і передають справу прокуророві. Той — не залежному від ГПУ губернському судові. А той передає ще справу своєму слідчому. Словом — довга історія, та ще доказів вини треба, щоб засудити. А по селах ще багато є політичне неблагонадійного елемента. Отож ГПУ дістало дозвіл вислати по повітах спеціальні загони з трьома чекістами — «суддями» на чолі кожного, які на місцях, без псування паперу на слідство, — просто вистріляють усіх «підозрілих».

«Похваливши» перед Єрофєєвом «такий мудрий» замір ГПУ, я подумав собі, що мені треба скоріше побачитися з «начальником».

«Відповідальні» у цьому селі вже були визначені, самогон, за мою «протекцією» — бо Єрофєєва боялися, — був принесений і ми сіли вечеряти. В цей час господиня викликала мене до кухні й сказала, що хтось хоче зо мною бачитися. Чекає у сінях. У темних сінях застаю знайомого вже давніше місцевого селянина, свідомого українця, син якого пішов з українською армією за кордон. Цього селянина Єрофєєв завів у число «відповідальних». Коли він складав список — я цього не завважив, щоб під якоюсь причиною уговорити його не заносити до списку й уже думав над тим — як справу поправити. Дядько був сильно схвильований.

— Рятуйте яюсь, товариш інспектор. Та ж у випадку чого — мене першого розстріляють...

— Заспокійтесь. Щось зробимо.

— Може, той... — зашепотів дядько — я приніс... ось тут... батьківські ще... сто рублів золота... Може б яюсь товаришу уполномоченому...

Я хвилину думав. Чим я ризикую?! З підлитим Єрофєєвом — це завжди можна обернути в жарт.

— Давайте сюди п'ятдесят рублів і зачекайте.

Товариш уполномочений заїдав якраз синьою цибулиною шклянку самогону. Підходжу до нього й показую на долоні п'ять золотих десяток.

— Єрофєєв! Ти такі «гудзики» любиш?

— Диви! Де ти їх узяв?

Пересипаю червінці на його долоню.

— Де не взяв! А хочеш їх сховати до кишені?

Єрофєєв дивиться на мене запитливо.

Виймаю з теки сьогоднішній протокол і відшукавши потрібне мені прізвище — перечеркую його червоним олівцем.

Єрофєєв хвилину поглядає то на мене, то на протокол і заливається голосним реготом.

— Так це той дурень дав, щоб його виключити? Ха-ха-ха-ха!

Потім ховає до кишені золото й, взявши від мене олівець, старанно замазує прізвище.

— Слухай, Єрофєєв! Але як ти думаєш — яку б ми причину його звільнення видумали, щоб останні одинадцять не «запротестували».

— Тмм... Кажеш — останні одинадцять?... А як ти думаєш — чи в тих — останніх — теж такі «гудзички» є?

— Думаю, що мають, а хто не має — то позичить, продасть усе, з-під землі дістане...

— Той певно чекає? Так ти скажи йому от що... Нехай він збере в усіх по п'ять таких «гудзиків» і принесе мені завтра. Ми тоді складемо акт, що село благонадійне й визначати тут «відповідальних» — немає зовсім потреби. Це моє право. Та скажи — щоб ніхто із них навіть жінці не казав, бо як довідається ГПУ — то лише за те, що вони золото мали й державі не здали — розстріляють їх без жеребків.

Коли я повернувся із сіней — Єрофєєв усміхнувся.

— От, ти, товариш Горський, дивишся і думаєш: ну й падлюка цей Єрофєєв! Продає совєтську аласть... А я тобі кажу — роблю це з чистим сумлінням комуніста й чекіста. Минулого року я на Київщині коло Черкас «відповідальних» призначав... Так там за вагон «гудзиків» — не звільнив би нікого. Бо там скільки ми не стріляли їх, а й досі ще нас стріляють. А тут — у цих селах — так потрібні «відповідальні» — як тобі вухо на носі. Кого треба — «опертройка» і так постріляє, незалежно, чи він буде у «відповідальних», чи ні. І бачиш, як то все добре повертається: і дядьки будуть спокійно спати, й Єрофєєв користь буде мати...

Він витягнув з кишені і бренькнув золотими монетами.

— Хороші штучки, я тобі скажу, хоч і капіталістична видумка. За них — що хочеш! Дочку в рабіна купиш...

Другого ранку був складений акт, що «відповідальних» у цьому селі призначати немає потреби. Єрофєєв дістав ще триста і щось золотих карбованців, бо мимо найщирішої охоти — по п'ятдесят усі дати не змогли. Найбагатіший із усіх звільнених «куркулів» мав сім і півгектара землі й у інших місцевостях України лічився би в категорії «незаможників». В наступних селах — «історія» стала повторятись...

* * *

Ми сиділи вдвох у хаті голови сільради. Єрофєєв переглядав списки платників податків, а я справу з ремонтом школи, який в час не був зроблений. У двері хтось постукав. Єрофєєв одірвався від списку.

— Давай — давай! Без панських витребеньків!

Двері відчинились і до хати зайшов товариш Дацишин.

— Перепрошую... Пробачте... Я, здається, перешкодив вам у праці... Мені дуже приємно запізнатися з вами, товариш уповноважений. Я секретар місцевої парторганізації. Я, пробачте, сподівався, що ви, як комуніст, по приїзді до волости — завітаєте до нас... Я приїхав сюди в своїх справах, довідався, що ви тут, і зайшов познайомитись...

Привітавшись з Єрофєєвом — Дацишин тепло простягнув руку мені.

— Моє поважання, товариш інспектор! Я заїжджав до вас, та мені сказали, що ви поїхали по школах. Довідаюся, що ви і свої справи залагоджуєте, і товаришу уповноваженому — допомагаєте. Похвально...

Поговоривши трохи про «куркулів», попів, незаможників, контрреволюційну шовіністичну інтелігенцію — Дацишин попрощався, попросивши ще раз вибачення за перешкоду.

Єрофєєв іронічно-злісно — подивився йому услід.

— Ох, і св-о-л-о-ч, видно!... Коли ти комуніст — так ти зайти й скажи: Здоров Єрофєєв! Ти що, собачій син — комуніст — приїхав до волости на роботу, а до мене не зголосився! Статуту партії не знаєш?! А то... «Перепрошую... пробачте... мені дуже приємно»... — Знаємо ми таких «хрущів»! Він сьогодні з тобою по чарці вип'є, а завтра на тебе донос у контрольну комісію напише, що ти дискредитуєш компартію і в «дрібно-буржуазне» оточення вростаєш... Ти, товариш Горський, гляди, не проговорись йому за «гудзики». Це справа пустяшна — а розстріляти мене за неї у два щоти можуть... Дядьків — я знаю. З тих вогнем не випечеш, щоб признався...

— Будь спокійний, товариш Єрофєєв! Зрештою я з ним зовсім не в добрих відношеннях...

* * *

Об'їзд волости кінчився. Волость ця була останньою і Єрофєєв від'їжджав до повітового міста. Віз із собою «з гаком» чотири тисячі золотих рублів. Коли прощалися у моїй кімнаті — відлічив і присунув до мене п'ятьсот рублів.

— Ховай, товариш Горський. Чейже й тобі придадуться...

Відмовлятися — виглядало би, що я хочу мати перед «саветской властю» чистіше сумління, як комуніст-чекіст Єрофєєв... Занесу їх до «начальника» — придадуться...

Єрофєєв дав мені свою міську адресу.

— Як будеш у місті — заходь. Переночувати можеш, як щось до ГПУ треба тобі буде — з приємністю для тебе зроблю. Та гляди — за «гудзики» — нікому нічирк!...

* * *

Перевівши організацію гуртка «ліквідації неписьменности» в селі поблизу границі — залишаю там свого візника з бричкою і кажу, що до сусідніх сіл перейдуся полями з дубельтівкою. Певно, заночую десь і повернуся завтра ввечері або післязавтра рано.

Від півночі до ранку я розмовляв з «начальником». Другого вечора, пізенько вже, відразу по переході кордону, заходжу до хати, де залишив візника й застаю там товариша Дацишина.

— Моє поважання, товариш інспектор! А я вас по усіх селах кругом шукав і не міг знайти. Де ви були?

Голос у нього такий «натуральний», «між іншим», тільки очі ловлять вражіння на моїм обличчі. Усміхаючись, оповідаю йому натяками, що використав відсутність чоловіка однієї гарної молодички на хуторах і «грішним ділом» заночував і заднював там...

Він сміється, оповідає, що мусить в'яснити зо мною справи деяких шкіл, але я інтуїтивно відчуваю, що він запідозрив, що я був закордоном.

* * *

Через день я довідався, що Дацишин удосвіта поїхав кіньми до повітового міста. Буде там в полудне... Сідаю до потягу на найближчій станції і у п'ятій годині заходжу на квартиру до Єрофєєва. Він якраз відпочивав після обіду.

— Здоров, Горський! Добре, що ти приїхав. Слухай, у тебе цими днями не було якого конфлікту з тим лякерованим комуністом?

— А яким це?

— Ну, з тим — Дацишином...

— А-а! Кавалок свині... Застав мене в одному селі, що я випивав з хлопцями в школі... Наробив лементу, що доведе до відома відділу освіти... Ну, а він до моєї учительки одної нахабно пристає — не дає їй спокою... Так я тоді ж відчитав його добре й сказав, що підйму питання у наркомі... Посварилися добре — певно буде метатися... А чому ти питаєш?

— Ну, бачиш! Я відразу здогадався, що щось між вами сталося. Сідай. Тільки — це між нами — розумієш? Мене сьогодні питає наш начальник секретно-оперативної частини — Зільберман. Знаєш, такий... жидівський жид! Сам контрабандою торгує і хабарі від жидків-пачкарів бере, а щоб когось із товаришів-чекістів у тюрму запакувати — так і зирить! Так ото сьогодні о третій годині питає мене: Ти, каже, товариш Єрофєєв, їздив по тій волості, знаєш там шкільного інспектора та учителів... Зайдеш до мене завтра — розглянемо разом одну «сводку». Сказав мені, що сьогодні зайшов до нього Дацишин і оповів, що у вашій волості є контрреволюційна організація. Що учителі ведуть шовіністичну агітацію серед дітей та селян, а ти — так

навіть закордоном у «організаційних справах» буваєш... Ну я собі так і подумав, що ви посварилися і він починає на тебе рити. Це, брат, у нас часто трапляється... Сьогодні Дацишин не мав часу — спішився у фінвідділі гроші для волости одержати. А у Зільбермана два засідання — звільниться аж о десятій. Так вони умовилися, що Дацишин увечері напише все, а Зільберман по десятій зайде до нього і забере. Завтра разом розглянемо. Ти тільки не хвилюйся. Тепер, брат, щоб засудити — треба доказів. Але, знаєш, арештувати на декілька днів можуть. Я буду говорити, що це все дурниці — особисті порахунки, — але, як би що — то ти той... не згадай часом про «гудзики»... За це брат вкатають і тобі, і мені — по самі вуха.

— А-а — дурниці! Свищу я на Дацишина! Щоб арештувати — треба мати підстави. Із старого большевика — контрреволюція!!! Ти що, Єрофєєв, робиш увечері?

— А нічого! Може до кіна, або де на чарку підем?

— Знаєш що... Я прийду до тебе в сьомій годині. Підем До знайомих учительок. Гарні дівчата. На гітарі пограють, поспівають, чаю нап'ємося, а може й чарку маленьку спорудимо...

— Амінь — товариш Горський! Ночувати ти, звичайно, до мене підеш.

* * *

«Колю» я застав удома. Клеїв із кольорового паперу ковпаки для дітей господині. «Коля» був, член гуртка боєвиків. Зовнішньо виглядав на середнього росту борця із цирку. «Коля» мав свою коротку історію: із духовного семінара у Полтаві — його вигнали за те, що вибив чотири зуби поліціянтові, який поліз «ліквідувати» бій на кулачки між бурсаками і кадетами. Під час світової війни, звичайно, став старшиною. З української армії попав до большевиків у полон і мав те щастя, що утік раніше, ніж його розстріляли. Та до армії вже не попав, а опинився у Києві, де став працювати вантажником на пристані. У 1921 році був випадково арештований київською Чека. В'язнем лічився малозначним і його брали на роботу до «ґаражу»: ладувати удосвіта на вантажне авто трупи розстріляних за ніч. А тоді був у київській Чека комендант — жидок Ріхтер. Він любив сам вбивати «присуджених» до смерті, але не стріляв їх, як звичайно це робилося, у потилицю, лише пропустивши роздягненого смертника наперед — одним махом розм'яжджував йому голову люфою від рушничі. Люфа та, для ваги, була заповнена усередині оловом. Чекісти, що працювали з в'язнями по очистці «ґаража» — оповідали, як Ріхтер майстерно розбиває голови, а «ілюстрацією» до тих оповідань — були самі голови вбитих. «Колі» та «метода» чомусь «припала до серця». Коли його звільнили із Чека, він вишукав собі десь люфу від австрійського «малінхера», гарно обрізав її англійською пилкою, налив до середини розтопленого олова, доробив дерев'яну галочку, вималював те все у вишневий колір і вийшла симпатична «палочка». Наступного вечора зустрів у глухому перевулку чекіста, що пізно повертався звідкись, і відправив його на другий світ «методю» Ріхтера. «Спорт» цей йому сподобався і якийсь час у Києві траплялися випадки, що сильно денервували чекістів. У цьому місті «Коля» працював урядовцем у повітовому відділі державного страхування і... нудився. На боротьбу він мав свої, дещо оригінальні, погляди. За його «рецептою» — кожний порядний українець мав зробити собі таку палочку, як у нього, і щовечора розтрити чашку бодай одному большевиківі. Та сам мав сувору заборону від «начальника» займатися улюбленим «спортом» з власної ініціативи.

Випроваджуємо за двері четверо дітей і сідаємо з «Колею» в куточку, на отамані з вийнятими понад обшивку старечими ребрами.

— Коля... Ти знаєш той заїзд, де постійно зупиняються підводи з нашого волісполкому... Увечері в ньому темно — блимає лише маленький ліхтар коло коней. По лівій стороні, перші двері від жолобів — це кімнатка, яку жид відпускає приїжджим «панам». Сьогодні в ній ночує наш Дацишин. Під цей час він, певно, садить і пише до ГПУ донос на наших людей. По десятій годині увечері, начальник секретно-оперативної частини ГПУ — Зільберман — має зайти до нього по дорозі із засідання і забрати той донос. Між дев'ятою і пів до десятої — ти, з порожньою валізкою зайдеш непомітно до заїзду. Дацишин одержав сьогодні гроші для волісполкому і двері напевно будуть защепнуті ізсередини. Револьвер у нього буде теж під руками. Послухаєш під дверми, чи у нього нема кого, постукаєш і скажеш, що ти з дорученням від товариша Зільбермана. Коли зайдеш до кімнати — то дивись, як тобі буде вигідніше: чи будеш ще з ним розмовляти — чи відразу «погладиш» його по головці своєю палочкою. Тоді защепниш двері, забереш у нього всі папірці і зробиш вражіння «фахового» грабунку. Годинник, срібний портсигар і перстень, які є при ньому — вкинеш десь у добре місце. Гроші і речі — відразу спалиш. Папірці — переховаєш десь у надійному місці на один день. Побачимося з тобою післязавтра.

Як будеш іти до заїзду — доручиш «жевжикові», щоб слідкував за тобою. Як щось тобі перешкодить, або щось станеться — має зараз же бігти на Поштову, викликати мене і сказати. Я до одинадцятої буду у Олі і Ганусі з одним чекістом. Як би щось — мушу завтра рано бути вже за кордоном.

Коля закопивив нижню губу і зробив мудру міну.

— Як би щось перешкодило мені до десятої у заїзді — то я «погладжу» по дорозі Зільбермана і донос заберу. А до Дацишина навідаюся пізніше. Як би мене «наскочили» після «роботи» — то залажу десь під стіну і починаю спорожнювати магазинки із двох револьверів. У межичасі — спалю папірці. Останню кулю зашмалю собі у лоб.

— То вже як тобі буде подобатися.

* * *

Вернулися ми з Єрофєєвом від дівчат по одинадцятій. На столі лежала записка від вартового коменданта ГПУ, щоб він негайно зголосився до відділу. Помічена була годиною 22.45. Єрофєєв, не роздягаючись, пішов. Лягаю у плащі на ліжко. Нема сумніву, що викликали його, як певно і всіх чекістів, у зв'язку з забиттям Дацишина. Але... чи все в порядку? У мене «засвербіли п'яти», щоб «накивати» ними поки не поно. Та віра у «Колю» перемагає. Роздягаюся і лягаю, хоч заснути було годі. При кожному шелесті за дверима — рука мимоволі лізе під подушку до револьвера. Під ранок прийшов Єрофєєв.

— Ну, Горський, твій Дацишин — фю-ф-ю-ю — дряпнув увечері до бабуні...

— Що ти кажеш?! Утік до Галичини?

— Який чорт! Ногами накрився...

— Помер?

— «Шльопнули»...

— Хто?

— А чорт їх знає? Видно, якісь одеські «гастрольори», бо «робота», брат, чиста — як скло. Він сьогодні одержав у фінвідділі сімдесять мільярдів совітських грошей та вісімсот доларів по чеку Порайка. А вони, видно, прислїдили. Забрали гроші, речі, навіть шкіряну куртку і черевики. Із голови — я тобі кажу — кремовий торт... Щоб у Києві — то я поклявся би честю революції — що це Рїхтерова робота... Нїхто нїчого не чув, аж поки Зїльберман не зайшов. Підняли на ноги усе ГПУ, міліцію, карний розшук, виарештували всіх підозрілих, та..., видно, ме такі хлопці робили, щоб знайти їх... Карний розшук прислав старого, царського ще шпїцля з собакою... Собака покрутилася і назад до трупа вернулася. Шніцель тільки рукою махнув: Це — каже — одеські фахівці у нас побували. В кімнаті тільки один був — та й той після роботи у вбитого черевики взувся... Єрофєєв знизив голос.

— А «сводку» на тебе він певно теж до течки з грїшми поклав був... А може ще тільки збирався писати, бо на столі чистий папір лежав і розпочатий лист до товариша Порайка.

* * *

Коля задоволено поглажує щетину на неголеній бороді.

— Мільярди — я спалив, бо то барахло, тай новими пачками він їх одержав... Міг фінвідділ серію занотувати собі... А доляри — пощо палити? Придадуться...

Переглядаємо папірці Дацишина і я відкриваю маленьку таємницю, чому він, друг і приятель всесильного Порайка — сидів на такій незначній «посаді» коло кордону. «Коля» захопив із собою одну із пачок, які Дацишин того дня десь одержав. Переконався перед тим, що всі вони однакові. Були то запаковані по тисячі штук летючки Центрального комітету КП(б)ЗУ. У них — «комуністична партія большевиків Західної України» — вихвалювала на всі боки большевиків та закликала галичан боротися за приєднання Галичини до «батьківщини світового пролетаріату». Закінчувалися, звичайно: «Хай живе III Інтернаціонал, хай живе т.Ленін, Червона армія» і т. п. Друковані були на тонкому заграничному папері. Датовані: «Львів, 1 листопада 1922 року».

У записній книжці Дацишина, у листах і квітарах, що знаходилися при ньому, — були цікаві речі. Товариш Дацишин одержував агітаційну комуністичну літературу і доляри: перше через спеціального кур'єра із Харкова — жидка Гельптуха, який залишав йому її у повітовому парткомі, — друге через повітовий фінінсовий відділ по спеціальних чеках, підписаних Порайком. До нього приходили «свої люди» із Галичини, брали літературу і доляри, а залишали звіти з «роботи» і витрати грошей. Завдання для поодиноких осіб в Галичині, які були занотовані у записній книжці — мали в собі питання цікаві для трьох «чинників»: ЦК комуністичної партії, контррозвідки ГПУ і «розвідчої управи» червоної армії.

Переглянувши папірці, я перестав дивуватися, що Дацишин «з'орієнтувався» скоро в моїй особі. Сам бо він був «фахівцем» підпільної праці. У написаному вже і

захопленому «Колею» доносі Дацишин висловлював досить влучні припущення та приводив цілу низку дрібних фактів, що багато могли сказати такому фахівцеві в національних справах, яким у повітовому ГПУ був заступник начальника — поляк Камінські. В кожному разі їх вистарчало для того, щоби «опер-тройка» вистріляла у волості чимало людей. Найцікавішим може розділом з цілого доносу був розділ про двох галичанів В. та Р. — бувших старшин. Один із них працював діловодом у волісполкомі, другого я прийняв на посаду учителя. Дацишин писав, що він знає їх ще з Галицької армії, як заядлих шовіністів, що під час, коли галицька армія була з большевиками — вони провадили в частинах протибольшевицьку агітацію, що вони і тепер використовують своє положення для контрреволюційної пропаганди, заховують те, що були старшинами і зареєструвалися як рядові стрільці, та що з розмов із ними — він виніс вражіння, що вони мають замір утекти за кордон.

Перечитавши всі папірці та поробивши собі з них «невинного» вигляду шифровані нотатки — вкидаю усе, не виключаючи й долярів, у піч. Занадто щиро шукало ГПУ за справниками нападу, щоби можна було залишати найменший доказ. «Колі» раджу закинути десь, або заховати на стороні свою «палочку». Думка про напад з ціллю грабунку — скінчиться у чекістів, як тільки вмішається у справу Порайко.

* * *

Ховали Дацишина з трьома орхестрами, звичайно без священика. За трумною йшли: голова губісполкома товариш Порайко, представники повітового парткому, виконкому, ГПУ, голова нашого волісполкома, волвоєнком і я. Позаду тягнулися чвірками співробітники повітових установ. «Коля» ішов між «страховиками». На вулиці — «ми не зналися»... На кладовищі товариш Порайко виголосив промову: «Спи, дорогий товаришу! Ти лицарськи загинув на комуністичному фронті! Ти впав у боротьбі за визволення трудящих мас усього світу і своєї рідної Галичини! Закордонна буржуазія заплатила золотом продажним убивникам за твоє дороге для нас життя — прийде час і ми відплатимо їй кров'ю і вогнем!»...

Потім виступив харкавий жидок — секретар повітпарткому і нагородив купу дурниць «заїхавши» аж про Китай, Індію та поневолені негритянські маси в Африці, які «спішать» усі вже під червоні прапори Інтернаціоналу. Потім виступали ще і ще. При кінці, несподівано для мене, виступив із гурту «страховиків»... «Коля» і виголосив таку «теплу» промову, що товариш Зільберман, який стояв поблизу ями, — завзято зашморгав носом і заперував коло нього хустиною. Закінчив «Коля» побажанням, щоби ГПУ якнайскорше упіймало виновників смерти товариша Дацишина та немилосердно покарало їх.

* * *

Чотири чоловіки у кашкетах із зеленими верхами перекидали речі, переглядали папери та книжки. Не знайшовши нічого «цікавого» — переглянули мої кишені.

— Таваріщ! Ви арестовани.

У комендантурі ГПУ чекіст-латиш заглянув ще раз до кишень, чобіт та за пазуху і сів заповнювати картку — «постанову» про арешт. Скінчивши, поставив дату — 3 квітня 1923 р. і підсунув до мене листок.

— Прошу перечитати і підписатися.

Переглядаючи, зупиняюся на долішній графі: «обвинувачується за §58 крального кодекса». Пригадую собі зміст того «симпатичного» артикулу. «Приналежність до товариств та організацій, що ставлять собі за ціль повалення совітської влади, або відірвання від Російської Соціалістичної Федеративної Республіки частини її території... карається найвищою мірою соціального захисту — розстрілом, з конфіскацією усього майна. При зм'ягчаючих вини обставинах тюрмою із суворим ізолюванням на термін не менше трьох літ, та позбавленням громадянських прав».

Із комендантури повели відразу на допит до кабінету самого начсочіЗ таваріща Міхаїла (інакше — Менделя) Зільбермана. Із його запитань виношу переконання, що арештували мене на підставі його розмови, із Дацишином ще зимою, та пізніших донесень тайних агентів, що їм «розробка» була припоручена. Арешт не мав нічого спільного із смертю Дацишина. Фактичних доказів вини ГПУ очевидно не мало, бо Зільберман сердився і кричав, щоб я признавався. Почувши від мене, що коли він не заспокоїться, то я не буду з ним говорити — покликав вартового коменданта.

— Замкнути у перший номер і відкрити піддувала!..

На сходах роздумую над тим — що то за такий «номер» із «піддувалами»?

Переконуюся, що то звичайнісенький маленький домовий кльозет із якого «раківину» забрали, а поставили дерев'яний стілець. Рура у долівці була закрита дерев'яним кружком. Комендант зняв той кружок і забрав його з собою. Знизу потягло відповідним запахом. Спати у «номері» можна лише сидячи на стільці та спершись плечима у одну стіну, а колінами в другу. Холод був «собачий». Не можна сказати, щоб три ночі й три дні, які провів у «першому номері» — належали до приємних спогадів...

Третьої доби, під вечір, хтось просунув у дірку в дверях десять цигарок, потім сірники. Припадаю оком до визірки і бачу широке обличчя Єрофєєва. Киває пальцем, щоб наставив ухо.

— Я тільки що приїхав із Вінниці... Не журись — нічого страшного нема. Ото тоді Дацишин на тебе наговорив, а Зільберман «сексотам» завдання дав слідити за тобою. Ну, а ті, як звичайно — понаписували усяких дурниць... Із Зільберманом я не хочу говорити — бо то баран, а як переїдеш до Вінниці — там тебе звільнять одразу... Тільки той... гляди про «гудзики» не проговорися... Зараз я віддам розпорядження, щоб тебе перевели звідси до загальної камери, бо... мені це помешкання потрібне для жида-пачкаря, якого справу я веду...

Через годину один із дрібніших чекістів — молдаван — вів мене через подвір'я до загальної камери, що містилася в окремому будиночку.

— Тебе що, товариш Єрофєєв — давніше знав?

— Були знайомі.

— Він казав мені, що Зільберман пришиває тобі «липову» справу... М-д-д-а-а.... То, брат, такий... Він мені за два тузіни дамських пончох заграничних — карну справу причепив був... Добре, що товариш Єрофєєв із начальником переговорив і той

сказав припинити, а то б «парився» місяців а шість... А сам контрабанду із границі автом возить... Ти, браток, замерз, як я бачу... Нічого... Зараз улаштую тебе — нагрієшся...

Арештантське приміщення — було досить «оригінальне». Починалося коридорчиком, у якому сидів на столі вартовий чекіст із ключами. Потім був передпокій, де стояла бочка з водою і п'ять величезних бляшаних «нічних посуд». За ним була жіноча камера, а за нею мужеська. Між цими двома камерами двері не зачинялися, бо мужчини мусіли ходити до «передпокою» через жіночу. Жіноча загальна — була «загальною» подвійно: мужчини, що були арештовані з власними жінками, — мали дозвіл спати на жіночих прічах. Крім того, спав там іще старенький священик, бо був старенький і мав хворе серце, та арештований за щось чекіст — бо... був чекіст.

Молдаван перейшов зо мною через жіночу і зупинився на порозі мужеської.

— Що — тут у вас місця на прічах нема? У відповідь загуло пів камери.

— Товариш комендант! Дозвольте спати на підлозі у жіночій. Там ще й на прічах може пара чоловік зміститися — а тут на підлозі нема вже де усім лягти.

Молдаван нічого не відповів і обернувся, до жіночих прічів. Скраю під стіною, накрите з головою блакитною шовковою ковдрою, лежало щось аж занадто «солідне». Із під ковдри виставлялася пара грубезних ніг. Чекіст дотягнув за ковдру. Із-під неї показалося досить можливе «личко» під копицею кучерявого русого волосся та «геркулесівські» рамена. Коли «личко» розкрило очі — молдаван привітливо усміхнувся до нього.

— Товариш Роза! Може б ви посунулися трішки від стіни і примістили коло себе цього товариша... Та позичте, поки йому принесуть, крайочок матраца і ковдри... Бідолаха закостенів у «першому номері»...

Роза глянула-на мене співчутливо.

— Перший номер.. Щоб він вам завалився разом із вашим Зільберманом! Я у ньому за два дні може із десять кілограмів ваги стратила...

Потім, струснувши цілими прічами, відсунулася від стіни і загнула край ковдри.

— Роздягайтеся та лізьте грітися. Я вже знаю, як то після «першого номеру»...

Моїм «сусідом», як виявилось, була Роза Фінкель — дочка колись дуже багатого жида-фабриканта. Була це «знаменитість» повітового міста, про яку я дещо чув раніше. Славилася тим, що чотири роки назад, коли мала ще тільки чотирнадцять літ, — важила вже дев'яносто кілограмів. Три роки тому, при відвороті польської армії — утекла із гімназії з якимсь майором закордон. Тепер була арештована за поворотний перехід границі.

Загрівшись та наслуховавшись оповідань Рози про життя закордоном — іду до мужеської камери, де лунали пісні й регіт. В'язні розважалися: «різали дуба», «будували паровоз», «розмовляли по телефону» і т. д. Жертвами тих злосливих забав були «новачки», що не знали ще всіх арештантських «премудрощів».

Майже половина в'язнів — перебіжчики галичани. Підсідаю до елегантсько одягненого молодця. У розмові довідуюся, що це бухгалтер Брояківський із Дрогобича. Мав прекрасну посаду у нафтовій фірмі та покинув її і перебіг на «радянську» шукати щастя і сяви. Кажу йому, що більшої дурниці він стрелити не міг... Брояківський не погоджується.

— Але — що?!.. Прецінь я розумію, що мусять перевірити, чи я не ворог часом... Але я, пане товаришу, є прихильником соціалізму. А до того я приніс листа до Порайка від його шкільного товариша, який мене поручає...

— Добре — добре... Як я чую із розмов, так оті два студенти перебігли; бо хочуть замість польського війська — піти до «української» школи червоних старшин... Оті голодранці — шукають тут заробітку і кавалка хліба... Чого ви шукаєте?

— Пане товаришу! Я працював у французькій фірмі — мав двіста долярів місячно... Можна жити — правда? Але ж я там не мав жадної перспективи! Я скінчив університет, знаю мови... Та що з того, коли для мене там замкнуті дороги до якоїсь ширшої праці через те, що я українець. А я хочу прикласти свої знання для праці на добро свого народу! Я ж можу провадити якусь поважну громадянську, політичну роботу... А чи ж мені поляки дозволять?! Тут, у своїй державі — зовсім що іншого! Тут, прошу вас, я — українець — можу авансувати навіть на міністра або народного комісаря...

Я дружньо плеснув «кандидата у міністри» по плечі.

— Дурний тебе, брате, піп хрестив...

Тюремний підвідділ Подільського губвідділу ГПУ, окрім двох жіночих, мав вісім камер, що були «зроблені» із звичайних кімнат приватного будинку. Містилося в них коло 400 підслідчих в'язнів. У «моїй» невеличкій камері було сорок чоловік. Були тут представники усіх «кляс»: священники, учителі, службовці, селяни, та навіть два «пролетарі» із Винницької електровні. Вікно ізнадвору було закрите дерев'яним щитом і температура у камері була така, що, здається, якби був там пісок — можна би пекти яйці — як у Сахарі.

Справу мою передали слідчому Якову (тобто — Янкелеві) Зільберману — рідному братові Менделя Зільбермана. Арештанти, що перебували вже у «тюрподі» по кілька місяців — ґратулювали мені... Оповідали, що Зільберманові доручають тільки неповажні справи, тай взагалі його у ГПУ держать лише через те, що його «шваґер» — є членом ради народніх комісарів України. Дурнішого слідчого я справді у ГПУ не зустрів, ні до того — ні після того. Зовнішній вигляд: — низьке прищувате чоло, круглі баранячі очі, круглий ніс, що наперекір усім вимогам раси — задирався догори. Коли він покривленими на всі боки літерами писав протокол допиту — то прикушував вивалений на нижню губу язик і безперервно шморгав носом, підтягаючи назад те, що непрошено із нього вилазило. Коли говорив — «харкав» немилосердно. Перша наша розмова виглядала так:

— Товариш Горський! Попереджую вас, що я вже все знаю. Я хочу, щоб ви признались самі тільки для того, щоб вас легше покарали...

— Ну добре-добре... Але я нічого не знаю!

— А я вам кажу — що я все знаю!

— А я повторюю, що не знаю нічогосінько.

Товариш Зільберман витягнув із кишені бельгійський бравнінг і витягнувши руку через стіл замахав ним перед моїм носом.

— Признавайтесь, бо я вас зараз застрелю!

— Заховайте револьвера, бо поки ви його наладуєте — я видеру і викину за вікно.

— Він наладований!

— Брешете, бо «шпиндик» догори стоїть...

Зільберман глянув на «шпиндик» і сховав бравнінг. Потім зморщив брови і уважно глянув на мене.

— Ви мені сказали — що я брешу?

— Я хотів сказати — що говорите неправду.

— Будете признаватися?!

— У чому?

— Що ви є петлюрівський організатор!

— Ані мені сниться! Я старий большевик.

— Будете признаватися?!

— Не поріть дурниць...

— Ходім! Я вам покажу — де раки зимують!! У тюрподі Зільберман підкликав дозорця.

— Замкнути його у підвал і тримати, поки не заявить, що вже признається. Дозорець завів у темний коридорчик, підняв у підлозі ляду і смачно позіхнувши — запросив мене очима.

— Лізь, товариш... та помалу, щоб карк не скрутив...

Злажу по звичайній дерев'яній, драбині. Надо мною замикається на колодку ляду. Папіроси і сірники в тюрподі дозволялися. На щастя, мав їх із собою. Закурюю цигарку і присвічуючи сірниками із цікавості оглядаю льох. Звичайнісінький собі льох, у якому'колись, певно, можна було картоплю тримати. Тепер вимагав капітального ремонту. По одній стіні сочилася вода із попсованого внутрішнього кльозету. Цегляна долівка покрита слизьким болотом. Стіни слизькі від вогкості й плісені. Єдиним можливим місцем — була драбина. Сідаю на долішній щабель і відігнавши від себе всі арештантські турботи — починаю думати над тим — що

поробляє під цей час Славця?... Нараз — щось упало мені на плече. Відрухово хапаю рукою за те місце і це «щось» — впивається зубами у палець. Вісім років назад, коли недалеко мого коня уперше розірвалося гарматне стрільне — я злякався був трошки менше. Через хвилину упритомнюю собі, що то ніяка «нечиста сила» — лише звичайний щур. Ще через кілька хвилин переконуюся, що їх тут немало та що я, очевидно, перешкоджаю їм мандрувати по драбині під підлогу і з поворотом. Випаливши ще одну цигарку, вилажу по драбині й починаю товкти кулаками у ляду. Коли прийшов дозорець, кажу йому, щоб викликав слідчого Зільбермана, бо я вже хочу признаватися. Дорогою до свого кабінету Зільберман усе похвалював мене за мудрий замір. Сівши за стіл, вивалив язик і почав писати заголовок протоколу.

— Так ви, товаришу Горський, признаєтеся, що були у петлюрівській контрреволюційній організації?

— Так.

— Що це була за організація і хто у ній був керівником?

— То моя організація — я у ній найстарший.

Обличчя товариша Зільбермана розмаслилося... Почав записувати із таким захопленням, що забув у час підтягнути назад соплю.

— Скільки у вашій організації є членів?

— Чотирнадцять тисяч.

Зільберман роззявив рота.

— Ой-ой! То щось багато... Може менше?

— Ні одним чоловіком!

Записав.

— Хто вам доручив таку організацію?

— Сам Петлюра.

— Ви були у нього за кордоном?

— Ні, він був у мене.

— Де саме?

— Ми бачилися тут, у Вінниці.

— Що ви кажете?! Тут був сам Петлюра і його не упізнали?

— Він був передягнений за жінку.

Записавши, Зільберман довго роздумував над тим, що записав.

— А ви під цим підпишетеся?

— Чому б ні?

— Але як ви мене дурите — то будете за це відповідати.

Зільберман покликав із сусідньої кімнати другого чекіста.

— Побудь з арештованим. Тільки — уважай!.. Я піду до начальника...

Через декілька хвилин повернувся в супроводі заступника начальника губвідділу ГПУ Іванова — інтелегентного освіченого москаля з чорною борідкою. Іванов сів, переглянув протокол, потім підніс очі на мене і постукав себе пальцем по чолі.

— У вас, товариш Горський, — тут усе в порядку?

— В порядку, товариш начальник. Через те я волію «признатися», що я є сам Петлюра, ніж ночувати у вашому льоху із щурами.

Начальник посміхнувся.

— Ви що, товариш Горський, ГПУ — не боїтеся зовсім?

— А що ж то я, товариш начальник, контрреволюція чи буржуазія яка — щоб ГПУ боятися?

— Ви давно арештовані?

— Третій місяць.

— Стривайте... Мені хтось, здається, щось говорив про вас... Ага... Вас Єрофєєв — знає?

— Дуже добре. Він довгий час працював у моїй волості, знає, як я провадив роботу і в кожному разі може щось правдивішого і розумнішого сказати про мене — ніж наплели дурноваті «сексоти» — на замовлення.

— Гм-м... Він мені казав, що у вас там якісь особисті порахунки були... А ви категорично твердите, що ніякої контрреволюційної роботи не вели? А може щось трошки було?...

— Товариш начальник! Я розумію, що ГПУ, виповнюючи своє важливе завдання по обороні нашої держави — може помилково зачепити не того, кого треба... Але ж — три місяці! Хіба можна було вже перевірити... І один товариш Зільберман, і ось другий товариш Зільберман — хочуть мене переконати, що я петлюривець... Чейже я, до сто чортів, добровільно служив два роки у червоній армії і бився з Петлюрою!!! У справі ж є про те документи, які забрали мені при арешті...

Цей мій «аргумент» — документи, щоправда дуже добре сфальшовані — були самим «слизьким» місцем у моїй справі. Як викриється, що вони підроблені — карта буде побита. Єдина надія була на те, що приймалося під увагу під час їх

«фабрикації»: виставлена, у них частина перекидалася з фронту на фронт, була декілька разів розбита, у 1922 році, вже після дати «мого звільнення» — половину її вирізали басмачі у Туркестані, що захопили увесь штаб із канцелярією, після того була переформована і змінила назву.

Іванов взяв із стола мою справу, уважно переглянув документи, перелистав попередні протоколи допитів, що були разом з постановою повітового ГПУ єдиними «доказами», бо донесення тайних агентів до справи не клалися, і... недбайливо кинув нею на стіл.

— Товариш Зільберман. До трьох днів справу маєте закінчити і передати прокуророві. Товариша Горського — відправити у допр.

На відході взяв сьогоднішній протокол Зільберманна і передерши на четверо — кинув до коша.

* * *

Винницька тюрма уліті 1923 року — мала специфічне «обличчя». Більша частина в'язнів — були священики, дяки, церковні старости. 1923 рік зустріла Україна під знаком небувалого підйому релігійних почувань в селянських масах. Обдерте «продовольчими загонами», подесятковане кулями чекістів і голодом, ображене в своїх релігійних чуттях село — потягнулося душею до Вищих Сил за порятунком. У ті часи творилися речі насправду не зрозумілі. Згадати хоч би такий факт:

Бронзова копула однієї з київських церков, що від часу потемніла вже, — одного ранку засяла новою позолотою. Будова церкви та її положення у місті — виключали можливість потайного відчищення чи позолочення уночі. До церкви стали сходитися й з'їжджатися тисячі народу. ГПУ стало розганяти богомольців. Державна комісія фахівців оглянула копулу і об'явила у пресі, що зміна кольору наступила унаслідок атмосферичних впливів.

Не було повіту, де б не відновлялися старовинні образи або не творилися інші випадки, що стягали до себе маси богомольців. Та найяскравішими і найбільшими по розмірах — були: калинівське чудо і «історія» у Йосафатовій долині поблизу Вінниці.

Початок «Чуда в Йосафатовій долині» не мав у собі нічого чудесного чи незрозумілого. Пастух Яків, що пас у тій долині череду — об'явив, що йому у сні з'явилася св. Діва Марія і сказала, що у найближчому часі на Україну має упасти така страшна кара Божа, якої нарід ще й не бачив. Спасеться від неї той, хто у тій долині поставить якнайвищого хреста.

В інший час, може б це так і залишилося сном пастуха Якова. Але тоді, під час згаданої мною духової кризи українського селянства — сталося інакше. Із уст до уст, із села до села, із повіту до повіту — рознеслася чутка про слова Діви Марії до пастуха Якова.

Напочатку із ближчих сіл, а вже на другий місяць із Херсонщини, Таврії, Катеринославщини, Полтавщини, Курщини, Чернігівщини, Волині — потяглися товпи богомольців, що із співами молитов несли на плечах до Йосафатової долини величезні хрести. Загони ГПУ обсадили дороги, розганяли їх і відбирали хрести. Богомольці зрубували у лісах дерева, робили хрести і полями уночі йшли до долини.

Протягом трьох місяців на долині стало понад сорок тисяч хрестів, обвішаних вишиваними рушниками.

Інакше почалося коло Калинівки. Червоноармієць-чекіст, що проїжджав повз придорожний хрест — стрілив із рушниці в Розп'яття. Селяни, які йшли за ним, зауважили, що із прострілу на грудях розп'ятого Христа — сочаться каплі крові. На другий день коло хреста були вже тисячі людей, а через два-три тижні — хрест щодня облягала кількадесяттисячна юрба. Були випадки масових візій, коли тисячі народу одночасно бачили над хрестом св. Юрія на коні. Архангела Михаїла з вогненим мечем й інше. Юрба запалювалася ворожими до большевизму гаслами. Влада вислала панцирники і військові частини. Комісія, яку вислав Губісполком, оглянула в присутності богомольців хрест і заявила, що та червона рідина, яка періодично з'являлася із прострілу — це ржавчина і фарба, змішані з дощовою водою. Інтервенція священників урятувала комісію від самосуду юрби. Арешти селян не помагали, та й ГПУ не мало фізичної змоги арештувати ті безперервні потоки людей. Тоді арештували всіх довколишніх священників і оголосили, що коли богомольці не розійдуться — священників негайно розстріляють. Це допомогло. Сапери вирубали хрести на Йосафатовій Долині і знесли калинівський хрест.

У час, коли я попав до тюрми — саме переводилася ліквідація. Пастух Яків конав вже у тюремній лікарні смертельно побитий чекістами. Подібна участь постигла і старого священника, який відправив перше богослуження коло калинівського хреста.

* * *

Місяці збігали. Прокуратура і суд були так завалені справами, що тягнули розгляди по рокові і більше. Мої сподівання, що прокурор просто припинить справу — не збулися. Передав до суду. Слідчий губсуду — надзвичайно інтелігентний жидок Радов, що дістав підготовку до свого фаху у Московській Музичній Консерваторії, закінчив слідство і дав мені переглянути справу. При цій нагоді з приємністю стверджую, що мого минулого не перевіряли. Всі інстанції задовольнилися фальшивими документами. Згодом таваріщ Радов написав акт обвинувачення, що змістом скидався на літературний твір для конкурсу. Найменше у ньому було того — чого я боявся. Справа знову пішла до прокурора і там застрягла.

«Сонечко» помінялася за згодою лікарів посадою із сестрою, що працювала в тюремній лікарні. Через неї я мав зв'язок з волею. Мене завідомили, що коли б я був засуджений до розстрілу — то «Коля» із трьома хлопцями відіб'є мене коло виходу із губсуду. Упляновано все було добре. Автом, яким я мав би їхати до тюрми — поїдемо до стрижавського лісу.

У кінці листопада відвідав мене у тюрмі Єрофєєв. Сказав, що перевівся вже до Вінниці. Інтервенювати за мене в прокурора йому не випадає, бо справа «контрреволюційна». Але... цілий грудень місяць — контрреволюційні справи в губсуді буде розглядати його приятель Майоров, що часово заступить іншого председателя. Він оповідав йому про мене і запевнив, що справу мені «причепив» безпідставно Міхаїл Зільберман із-за особистих поррахунків. Ну а... Майоров — бувший чекіст — що вилетів із ГПУ завдяки доносові Зільбермана, що Майоров торгує заграничною кокаїною. Словом... якщо моя справа буде розглядатися у грудні — то я вже маю у кишені виправдовуючий вирок...

Другого дня я об'явив голодівку з домаганням, щоб справа була призначена до розгляду. На п'ятий день дістаю завідомлення, що прокурор пересилає справу до суду. На восьмий день прийшов папірець, що справа розглядатиметься 16 грудня. Вісім днів, замкнутий наглухо у самотності секретного корпусу — я живився... (прошу не усміхатися...) мріями про Славцю... В них я забувався від голоду й спраги.

Коли мене виснаженого після припинення голодівки забирали до лікарні — несподівано зустрівся на коридорі секретного корпусу з Брояківським, що вертався разом з партією галичан-перебіжчиків із прогульки. Та не був це вже елегант — бухгалтер із Дрогобича. Зарослий, брудний, в старенькому обшарпаному одязі совітського виробу, замотані в онучі ноги були в старих ґальошах. Колір обличчя мав не кращий, як я після голодівки. Побачивши мене утішився.

— И-о-й! Пане Горський, ви ще сидите?

— Я то я... Але ви що тут робите дев'ятий місяць?!

— Най то все шляк трафить! Ті батяри кажуть, що я шпигун буржуйський... Пішла справа до прокурора... Дивіться, як я виглядаю... усе за хліб попроміював... Та ж то хлоп здохнути може на такому вікті..

16 грудня, я, подякувавши Судові за «справедливий» вирок, ішов під руку із «Сонечком» до неї на квартиру. По другій стороні ішов помахуючи палочкою «Коля», що приїхав до Вінниці на два дні, і задоволено усміхався до мене іздалека.

* * *

«Латинський» новий рік ми зустрічали в прикордонному містечку. «Начальник», я і три «боєвики»: № 3, № 7 та № 11. Новорічну вечерю зробили ми собі, як тільки стемніло. Після півночі — мали вирушити назад за кордон. Ми випили тільки пляшку білого і пляшку старого червоного вина. Може через те, що я ще не окріпнув якслід після тюрми і голодівки, ця дитяча порція — вдарила мені в голову. А разом з цим, цвяхом засіла у ній думка про те, що під цю хвилину, мене від Славці не відділюють кордони... Сісти у потяг і завтра коло неї... Та... Завтра треба бути у Вінниці. Так як забagnetься часом чогось дитині — захотілося мені відразу ж, з місця написати до неї листа. Перепросивши товаришів — похапцем пишу його.

«Знудьгувався... Скоро ж два роки, як не маю від тебе ніякої звістки... Писав декілька разів... Останнього листа — передавав із тюрми. На наше Різдво — постараюся приїхати...». Хотів уже скінчити, та... згадав, як мені хотілося поцілувати її на прощання і... убгав до листа ще «мільон» поцілунків і різних «сентиментів». Дописав, щоб не сердилася за те, що понаписував дурниць бо... пишу трошки п'яний. Тобто до тих «дурниць» — дописав ще одну.

Через годину — у голові було ясно. На столі замість вечері — лежали папери із течки «начальника». Узявши список гуртка боєвиків, «начальник» вписав моє прізвище над прізвищем, що було перечеркнуте синім олівцем.

— Минулого тижня, №8 — застрілений на кордоні большевицькою сторожею. Займаєш його місце до попередньої праці, якийсь час повертатися не можеш. Будеш жити у Вінниці. Будеш мати «про людське око» джерело існування тільки таке, щоб не перешкоджало тобі виїжджати. Тепер я буду говорити з хлопцями у справі, через яку викликав їх. Ти при цій розмові будеш присутнім, бо коли б хтось із них не міг до

мене прибути у потрібний час— ти будеш привозити мені і забирати від мене, що буде треба. Те, що почуєш — за порогом забудеш і нікому із найповніших наших людей не згадаєш.

«Начальник» спер голову на руку і хвилину задумливо креслив щось олівцем на папері.

— ГПУ вже позбувається «традицій» Чека і стає контррозвідкою в повному значінні цього слова... Налагоджується досить добрий аґентурний апарат... Мине ще якийсь час і воно наробить нам клопоту... Треба поплутати йому стежки. Із правдивих — збити на фальшиві. Я хочу знати заміри чекістів, хочу знати, кого вони «мають на оці». Хочу мати змогу попереджувати тих, кому грозить небезпека і унешкодливлювати руками самого ж ГПУ тих — від кого нам буде грозити небезпека.

— Я підставлю вас усіх трьох Подільському ГПУ так, що воно завербує вас до своєї аґентурної праці. Робити будете те — що я вам скажу. Між собою будете порозуміватися, та коли б хтось із вас був викритий — має вмерти сам. Робота це дуже небезпечна. В ній треба скоро рухати мозком і зовсім не давати рухатись нервам. Це буде гра у «дурні» із самою тіткою смертю, під час якої мусите бути добрими шулерами. Головне — спокій у кожному положенні. Тоді буде все добре. Через якийсь час — я виряджу ще одну трійку. Наразі не маю ще відповідних людей.

Мені стало якось... ніяково.

— Якщо треба — я піду.

— Не надаєшся.

— Чому, начальнику?

— Чоловік, що йде на цю роботу — мусить забути батька, матір, усіх найближчих. Для нього поза тим, що він має робити — повинен перестати існувати весь світ. Я читав того листа, що ти передавав із тюрми через «Сонечко» і не читавши можу тобі переповісти, що ти писав сьогодні. Батька ти можеш забути, але про «неї» — будеш думати у хвилину, від якої буде залежати і твоє та й може й ще чийсь життя... Наразі я для тебе маю одну маленьку роботу. На початку кожного місяця — п'ятого-шостого дня, два фельд'єґрі із Харківського ГПУ привозять до Вінниці інструкції та доляри для закордонної большевицької роботи. Ідуть завжди поспішним поїздом Москва — Волочиська в окремому купе. Мені потрібне те, що, вони будуть везти після нового року. Ти № 2 і № 6 — залагодите цю справу.

* * *

Через вісім днів Вінниця мала урочисті похорони двох фельд'єґрів ГПУ. З течкою набитою паперами і доларами — пішов через кордон № 2 — тобто «Коля», який перед тим дістав двотижневу відпустку із госстраху «по хворобі»; Я у цей час мусів сидіти у Вінниці та удавати, що є страшно занятий... гуртовою продажею вакси і пасти до черевиків — виробів маленької «непманської» фабрики. Оповідати, як ми «залагодили ту справу» — шкода місця. Такі речі робляться майже завжди однаково, незалежно від того: чи виконавцями є революціонери, чи — «ділінґери».

* * *

Зайшов повечеряти до «люксового» непманського ресторану «Уніон». За одним із столиків сидів Єрофєєв і начальник контррозвідного відділу ГПУ — Галіцкій. Був це інтелегентний жид з багатой одеської родини. Мав повне випещене обличчя і очі сталювого кольору й виразу. Єрофєєв піднявся із-за стола.

— Здоров, товариш Горський! Я вже давно тебе хотів побачити... Познайомся — це товариш Галіцкій. Ми з ним про тебе говорили... Галіцкій «делікатно» оглянув мене.

— Ходімте, товариші, до окремого кабінету.

У кабінеті Галіцкій сказав подати пляшку коньяку і відповідні закуски.

— Так от що, товариш Горський... Мені про вас Єрофєєв говорив і я постановив притягнути вас до праці у ГПУ. Не маю на думці дрібного «сексотства»... Я вас возьму на штатну посаду в агентурному апараті. Будете мати добру платню, на видатки окремо... Як покажете свою роботу — можливо переведу вас до зовнішнього ГПУ. У вас там була якась справа?..

— Було... Ну та із большевика контрреволюціонера безпідставно зробити хіба не можна. Мене виправдали цілком...

— Ну, знаєте, мені більш усміхалобися, як би ви таки були контрреволюціонером та стали чесним чекістом...

— Я боюсь, товариш Галіцкій, що із цього нічого не вийде. Я не маю ніяких зв'язків із контрреволюціонерами. Що я за роботу зможу вам дати! Ви мене якийсь час потримаєте і викинете.

— Зв'язки я вам сам дам. Від вас буде залежати тільки відповідно розпрацювати те, що вам буде доручено. Але... я бачу, що ви не маєте охоти... Скажу вам просто. Коли я вже постановив собі притягнути вас до роботи — нема над чим дискутувати. Вас суд виправдав... Але вас підозрівали у контрреволюції... В таких випадках, ми маєм право, адміністративним порядком, без всяких судів, — запакувати так рочків на п'ять на Соловки... Я не хочу цим сказати, що коли б ви не згодилися — ми з вами це зробимо. Відмовлятися ви не маєте причини...

— Та відмовлятися я й не збираюся. Ще рік тому — я казав товаришеві Єрофєєву, що маю охоту працювати в ГПУ... Правда, я мав на увазі зовнішнє...

— Уніформа — від вас не утече. Я хочу притягнути вас до роботи — де ви зможете дати найбільше користи, а саме — до боротьби з українською контрреволюцією.

— Але я мав замір поїхати на тиждень на місце колишньої своєї праці. Залагодити деякі особисті справи... .

— Але ж прошу! Це — не горить. Через тиждень, два, — зайдете до мене і тоді все оформимо.

* * *

Я сидів з «начальником» і оповідав йому про свою розмову з Ґаліцкім. Вислухавши — «начальник» заперечуюче крутнув головою.

— На цю роботу я тебе не пошлю. Залишишся за кордоном і більше туди не поїдеш.

Очевидно, «начальник» упіймав на моїм обличчі нотку радості, бо й сам посміхнувся.

— Ти дуже її любиш?

— Начальнику! Я не маю права так казати... — Я люблю її так, як Україну...

«Начальник» чомусь зітхнув і на хвилину задумався.

— Не можна, друже, так любити. Це рідко добре кінчається... Ти коли хотів би їхати?

— Хоч би й завтра.

— Ну добре... Я завтра поїду залагоджу тобі справу з документами. Та здіймемо мірку — привезу тобі «європейський» одяг, бо таким «азіятом» — тобі і до поїзду не можна сідати. Увечері собі поїдеш. Що ти умієш робити?

— Умію стріляти, кидати ґранати, щоб розривалися у леті, незле їжджу на коні, шаблею орудую.

«Начальник» посміхнувся.

— Це, друже, фах у мирні часи зовсім не поплатний. А поза тим?

— Поза тим... Читати. — Писати...

— Мусиш або вчитися, або за якийсь, як кажуть, «інтерес» братися... Ти маєш право до частини фельд'єґрської течки..

«Начальник», відсунув шуфляду і відлічив тридцять папірців по сто долярів.

— Візьми. На початок тобі вистарчить.

* * *

Я сидів на знайомій отамані і розмовляв з мамою маленької Любці. Власне, говорила вона: ...Це таке звичайне і просте... Я поїхав... Час робив своє діло. Приїхав інший... Був кучерявий і гарно співав... Славця закохалася... Тепер вчать обоє на університеті у Кракові. Цяна Любця прислухалася до нашої розмови, розкладаючи на стільчику забавки.

Розірвав листа, що його залишила для мене Славця, коли приїжджала додому на Різдво.

«Пане поручнику! Або ви не одержали мого листа, якого я послала вам у відповідь на ваш лист з України, або не захотіли його дуже виразного змісту зрозуміти. Я ніколи вас не любила. Чуття, яке було у мене до вас, — не була любов. То був лише — жаль...»

Кров ударила мені в лице. «Жаль...». Прокляте слово! Я так ненавиджу його! Чому Славця не знайшла якогось гіршого, образливішого слова — тільки це?!..

«...Ваш «п'яний» лист — вбив в мені всяку пошану до вас і я вичеркую вас із числа своїх знайомих.

Ярослава Н.

П. С. Що до вашої обіцянки на Різдво — то може у вас на Україні так прийнято. У нас в Галичині без запрошення до чужої хати не приїжджають».

Поклав лист і відкинувшись з замкненими очима на плечко отамани — задумався. Навіть не задумався. Шматки думок, що літають не чіпляючись один одного — не можна назвати задумою. Щось заворушилося коло моїх ніг. Цяна Любця вилізла на коліна і припала до моїх грудей.

— Знаєш що, вуйцю Юрцю... Ти не журися за Славцею... Знаєш що... Ти купиш мені метр чеколяди, а я, як виросту, — то я за тебе заміж піду...

Пригорнув її до себе. Той теплий віддих дитини на моїм обличчі — був такий... цілющий.

Любця клалася спати і молилася Богу.

— Боженьку! Пошли здоровля татові, мамці і щастя Україні...

Україна... Чому це слово таке болюче!.. Чому воно ще більш болюче вимовлене дитячими устами!.. Воно вдарило мені в груди і потягло, образ за образом: знуцання, зради, зневаги, що їх переживає народ мій. Кров з тих образів заляпала в моїм мозку пекучі слова листа. Коли крики болю із тих образів змішалися з моїм болем — на душі стало камінно-легко.

Я підійшов до ліжка, нахилився над Любцею і поцілував її в чоло.

— Дякую, Любцю...

Вона розкрила повільно очі, всміхнулася крізь сон до мене і знову зажмурилася.

* * *

Я сів коло «начальника», поклав на стіл двадцять дев'ять папірців по сто долярів і сидів мовчки. Він теж мовчав, лише дві зморшки на чолі стали чорно-глибокими. Через якийсь час він поклав мені руку на плече.

— Двадцять два роки тому — я любив так само, як ти, і заробив двадцять літ каторги. Вона увесь час писала до мене листи. Якби ти, друже, читав ті листи! Вони напоювали мене силою. Через три роки я утік із Сибіру і заїхав за нею, щоб забрати

за кордон. Довідався, що вона вже два роки як вийшла заміж. Писала до мене ті листи, щоб... мені легше було. Закордон я вже не емігрував. Залишився, став особою з чужим прізвищем і псував кров московській поліції. Це було для мене «ліком». Найтяжче було мені погодитися із тим, що вона потім не була щасливою...

«Начальник» знову замовк на якийсь час. Потім сховав гроші, витягнув списки і вичеркнувши моє прізвище із описки Б. — вписав його до списка Д.

— На тій роботі будеш смерть мати забезпечену на 90%. Та коли зараня погодишся на всі сто і будеш до неї спокійно усміхатися — то ручу, що нічого тобі не станеться. Через двадцять років будеш все згадувати — як я тепер згадую.

Після півночі я кинув у кут новеньке «європейське» убрання і одягнув свої мисливські чоботи, смушову шапку, шкіряну куртку на футрі. До місця, де звичайно переходив кордон, треба було йти кілометрів із вісім. Там були комиші на річці і лози на большевицькому березі. Пекучий вітер із морозом сік у очі сухим снігом. Кілометрів через три дійшов до місця, де на кордоні був застрілений № 8. Плюнувши в лице в'їдливому вітрові, відвожу безпечники у обох револьверів, відгинаю дротики коло ґранати і звертаю долину до голого чистого льоду. Большевицької сторожі, чи на своє, чи на її щастя, — не зустрів. За річкою виходжу нагору і убік вдарив вже большевицький вітер.

* * *

Місяці збігали. Я «приятелював» із Ґаліцкім — був з ним на «ти». Часом ми подовгу розмовляли з ним у його кабінеті. Підчас тих розмов він виймав із шафи і переглядав аґентурні справи у сірих та зелених обгортках. Кожний листок у кожній справі — то був щабель драбини, по якій повільно лізла смерть до того, чие прізвище було написане на обгортці. Ломати під ногами смерті щаблі, перевертати ту «драбину» догори ногами — було одним із наших завдань. Зате — ми платили: № 7 та симпатичний, здібний хлопець із другої трійки — вже були розстріляні. Кожний із них — вмер сам, не видавши товаришів.

Обличчя України у 1924 році, в порівнанні з минулими роками — змінилося до невпізнання. Знищені під час «воєнного комунізму» приватна торгівля і промисел — розвивалися велетенськими кроками. Переводилася масова українізація установ та шкіл. У своїй сільськогосподарчій політиці большевики покинули методи «розкуркулювання» та «развйорсток», а на їх місце кинули гасло: кожний селянин при совітській власті має стати багатим. Розділена між селянами земля — була закріплена за ними на 9 років. Замість податків натурою — був заведений сільськогосподарчий грошовий податок, що не був тяжким, бо селянин вигідно продавав свої вироби на приватному ринку. На місце безвартісних мільярдів і мільйонів — прийшов сталий червонець. Царська золота десятка продавалася і купувалася вже на чорній біржі за 9-9,50 — совітських паперових карбованців. Доляр — за 1 карб. 50-60 копійок.

Людини в доброму убранні і з чистими руками не називали вже «буржуйом». Із зміною життєвих обставин, поважна частина української інтеліґенції — цілком щиро почала погоджуватися з московським большевизмом; мовляв: їсти і одягнутися можна, по-українськи говорити не забороняють, — якого ще нам лиха треба?!

Приїзд Михайла Грушевського із-за кордону, його реферати, статті Юрка Тютюнника у московських та харківських газетах — збивали з пантелику найсвідоміших. Українська держава з червоним прапором замість жовто-блакитного — багатьом видавалася вже чимсь реальним. Галичани, переважно молодь, перебігали до «радянської України» цілими юрбами. Вже у травні, цифра перебіжчиків із Галичини в реєстратурі подільського ГПУ — перескочила за тридцять тисяч. Деякі галицькі газети, що їх я час до часу переглядав у Галицького — були в телячому захопленні радянською Україною та її національно-культурними досягненнями. Випадково попало мені в руки число «Діла», перечитане перед тим начальником контррозвідки. Було там повідомлення про самогубство якогось професора на Україні. У залишеній ним записці, як причина його смерті, подавалися радянські політичні відносини. Подавши то «з денникарських обов'язків», хтось із редакторів застерігся від «тенденційних коментарів», бо... «вправді» йому відомі деякі негативні сторони «української радянської влади», але... відомі також численні позитивні її сторони: національна культура... шкільництво... і т. д. Відчувалося, що як би автор не оглядався на польського цензора — то написав би щось більше. Галицькій обчеркнув ту статтю червоним олівцем і на марґінесі газети надписав для свого секретаря: «сд. вым. в пап. дост. н. проп. за гр.», що мало значити: «зробити виборку до течки «досягнення нашої пропаґанди за кордоном».

Та згадане мною — це лише одна сторона медалі. У квітні 1924 року, права ГПУ, обрізані 1922 року — були знову поширені. Справи української «контрреволюції» були вийняті з-під компетенції губсудів та їх слідчих і передані цілком ГПУ. Воно само вже переводило в них слідство, само й судило у надзвичайних сесіях. Тюрми і арешти при ПГУ — були переповнені людьми, що бодай колись мали зв'язок з боротьбою за незалежну Україну. Майже щовечора відбувалися крадькома розстріли засуджених. ГПУ через своїх агентів пильно стежило за кожним українцем на державній чи кооперативній посаді.

* * *

Не належить до великої приємности, коли тобі, під час «дружньої» розмови — скрутять назад руки, оглянуть кишені й освідчать, що ти вже арештований. «Приємність» подвоюється, коли, зачувши запах смерті — мусиш удавати, що дивишся на те, що сталося, як на помилку або жарт.

У вікно залітали шуми літніх сумерок. Галицькій сидів напроти мене через стіл. Коло нього лежав мій новенький «мавзер» 7,65 з витягнутою магазинкою.

— Ну — товариш Горський — твоя карта побита. Через тебе ми дещо втратили... Трудно... Втратимо ще й сім копійок на кулю.

Маленька павза.

— Моя душа чекіста давно вже зачула в тобі ворога. Я не мав доказів. Та... обдурював ти нас — обдурили й ми тебе. Хочеш жити — викладай на стіл свої карти. Признайся щиро у всьому.

Голос у Ґаліцького спокійний, майже ласкавий. Він приємно усміхається. Та у гаммі його усмішок проглядають нотки оскаженілости. Він озлоблений до краю. А боги сердяться тільки тоді — коли не почуваються на силах... Він не знає — чому — але душою правдивого контррозвідчика відчуває, що биття і лякання смертю — не допоможуть. Витягнувши через стіл руку — тепло кладе її на мою.

— Слухай, Горський, — хоч ти такий Горський, як я Ґаліцькій — давай забудем все і почнемо від початку. Ти мені відкриваєш все, я звільняю тебе і приймаю на працю. Не пожалуєш... Будеш мати, — що душа твоя забagne. Я чую, що якийсь діявол оточив мене своїми аґентами. У мене цього року провалюється справа за справою. Я ж не можу розігнати весь апарат... Допоможи мені і станеш для мене найдорожчим другом.

— Слухай, товариш Ґаліцькій, мені здається, що ти просто перепрацювався... У тебе просто з психікою щось не до ладу... Тобі треба відпочити, а то ти скоро всіх своїх чекістів будеш уважати за ворожих аґентів... Ну, чого тобі забagnулося мене арештувати?!...

Ґаліцькій перестав усміхатися і задзвонив на вартового коменданта.

— Посади у смертну камеру.

* * *

Від того дня збігає одинадцятий рік. Як на екрані пропливли: тюрми Вінниці, Києва, Полтави, Херсону, симуляція божевілля, психіатричні лікарні, засуд, утеча по восьмилітнім ув'язненні, Дон, Кубань, Волга, Москва, Білорусь і... львівські хідники.

Сьомий рік спить уже «начальник» на чужому цвинтарі, забравши до гробу ім'я не одного безіменного борця. Шорстка шмата смерти — стерла з табелі живих — майже всі згадані мною і незгадані №, №, №.

Розстріляний 1929 року хорунжий Калинівський. Тоді ж згасла від кулі чекіста «Сонечко» і відспівав свій передсмертній марш юнак Павлусь. На їх місце стали, може... Андрійчик та Женя з-над Либеді.

«Коля» живе у Галичині, мас споживчий склеп, дружину та двох малих синків. Хлопці — як живе срібло. Коли не б'ються на вулиці з однолітками — то дубасять у хаті один одного. «Коля» все переконує їх, що битися негарно...

Маленька цяна Любця стала вже великою панною і як зустрінемося, то цілувати мене за цукорки — напевно вже не схоче.

В КАЗЕМАТАХ ҐПУ

За плечима grimнув засув, ляснув у колодці ключ... Оглянув свою камеру.

Камера № 8 — знайома вже з восьмимісячного сидіння минулого року. Перша від внутрішнього виходу, через що в ній завжди держали або смертників, привезених із

в'язниці на розстріл, або особливо важних підслідчих, що їх ГПУ заховувало від других в'язнів.

Початок — не потішаючий...

Починаю ходити із кута в кут, намагаючись з'ясувати і зважити положення.

Мозок працює горячково.

Пригадую собі подробиці арешту, пронизливий погляд сталювих очей Галицького, інтонації його спокійного, з добре прихованими нотками злости, голосу...

«...Твоя карта — побита»...

Здається це недалеко від правди... Починаю зважувати, що «вони» можуть знати, чого ні.

Те, що був старшиною в українській армії — вже знають. Про побут у Холодному Яру — не знають. Про працю в підпіллі у 1922-23 році — не знають, хоч про дещо здогадуються. Зрештою, ці «обставини» так заплутані попереднім арештом і виправдовуючим вироком, що кінця в них тепер не знайдуть. Залишаються обставини, які спричинили цей арешт, тут частинку знають, про останнє — здогадуються, та і цього, що знають, більш ніж досить для розстрілу...

Коли дійшов до такого висновку, щось стиснуло весь організм хвилею протесту:

Не хочу! Треба шукати виходу!

— Ну, то драпайся на стіну... — відкликається десь з кутка душі іронічний голос.

А чи не гірше положення було тоді, в 1920 році, коли вирок вже був підписаний?!...

Але ж тепер не двадцятий рік, і розстрілювати за місто не поведуть... З дверей, через подвір'я оточені дротом і вартою, і в «ті» двері... Тут — не утечеш...

Б'ю по цій зайвій «суперечці» фаталістичним «козирем»:

А, чорт його бери! Що буде — те буде... Що положення погане, то це — факт, але ж нема такого положення, від якого не буває гіршого.

Треба заспокоїтися, зібрати розпущені нерви, а там положення само покаже, що можна буде зробити, щоб оминати неприємної смерті; коли ж не вдасться і таки розстріляють — то давно вже пора...

Роззуваюся, кладу чоботи замість подушки, і розлігшися на голому тапчані — міцно засипляю.

Потягнулися нудні, тривожні дні і ночі.

«Тюрпод»5 жив своїм глухим таємничим життям.

Блідих, виснажених в'язнів два рази на день виводили по черзі надвір, на десять хвилин. Рано давали кип'ятку, без цукру, і фунт хліба. На обід, щодня, рідкий куліш із стухлого пшона, з олією, невеличка мірка на чоловіка.

Увечері — знову кип'яток. Від «обіду» так несло стухлістю, що лише голод змушував його їсти, а на зміну страви надії не було. Ще до арешту я знав, що подільська заготовча контора передала ГПУ дві тисячі пудів пшона, яке зіпріло на складах і не надавалося ні для армії, ні для експорту. Щодня привозили нових арештованих. Чиє слідство вже було закінчене — відставляли до в'язниці. Після вечірньої перевірки тюрпод завмирав, але що два-три дні, увечері, під ворітьми жалібно-дико завивала знайома сирена авта Ліплєвського,6 яким возили із тюрми «смертників».

Тоді коло моїх дверей проходила група людей, стукав засув сусідньої камери і після того дві-три години з неї доносилися нервові кроки, плач, голосна молитва, іноді лайка, — залежно від індивідуальності кожного з привезених. В 10-11 годині, знову стукали залізні вихідні двері, гримав засув, у нічній тиші лунало — «Вихаді адін!»... і мої сусіди, по черзі, йшли туди — звідки вже не було повороту. Часто після цього, коли нерви в'язнів були напружені, коди слабші духом були залякані — їх брали на допити і не один повертався під ранок згорблений, зів'ялий, підписавши все — що вимагав слідчий.

Я для подільських чекістів був задобрим старим знайомим, щоб вони могли сподіватися виграти щось, налякавши вночі револьвером. Натомісць годинами тягнулися «перехресні» допити, підчас яких старалися запевнити мене, що вони «все знають» і лише бажаючи мені добра — радять, щоб я сам до всього признався — тоді... мене звільнять і... все буде добре...

Роблячи «наївну міну» запевняю, що нічого не знаю, потрохи сваримося із слідчими, але... після кожного допиту все ясніше стає в перспективі — безвихідність...

Матеріал, що його мало у своїм розпорядженні ГПУ, нелегко було би перетворити у формальні докази на якомусь порядному суді. Та справа підлягала «Надзвичайній Сесії», де засяде начальник ГПУ, його помічник по секретно-оперативній частині, й вони обидва перед тим підпишуть і затвердять акт обвинувачення. Третім буде член суду, із числа тих, які подобаються ГПУ. Адвоката, захисника — «Надзвичайна Сесія» — не допускає, жодними формальними доказами, вона незв'язана — судить, спираючися на «революційне сумління», і коли додати, що у моїй виновності ГПУ було переконане і по деяких причинах сильно обізлене, — то смертний вирок був запевнений.

Йшов уже третій місяць слідства, а мене, не дивлячись на переповнення тюрподу, держали в одиночці. Допитами турбували мало — йшло збирання матеріалів і розшукування «спільників», в різних місцях, агентами ГПУ. Мозок був зайнятий фантастичними плянами утечі, та здійснення їх — було річчю виключеною. Стояло питання: чи будуть держати до суду з ГПУ — чи по скінченні слідства відставлять до в'язниці. Там інші умовини, хтось може допомогти, — легше організувати втечу...

Зауважую, що коли камери по черзі виводять надвір, то як має проходити камеру — із дозорцем іде лише один чоловік. Когось ще держать в одиночці. «Віка» в моїх дверях щільно закриваються, та одного дня дозорець не засунув засувки до кінця.

Витягнутим із мітли патичком підважую її ще трішки і коли зайшла камера — припадаю оком до щілинки.

Коло дверей проходить високий чоловік, в зимовій шапці, з спущеними донизу козацькими вусами. Обличчя надзвичайно знайоме, але хто? де бачив?... Із щілинки можна бачити лише на одну мить профіль... Може вдасться побачити надворі.

Відчиняю вікно й починаю оглядати фанерний щит, яким воно було закрите ззовні. В одному місці зауважую маленьку щілину, заліплену знадвору глиною. Просуваю крізь ґрати руку з патичком і обережно виштовхую глину. Видно клаптик подвір'я, на якому стоїть вартовий з рушницею на поготівлі та дозорець із витягнутим револьвером. В'язня не видно, але по напрямку їх поглядів, здогадуюся, де він. Нарешті дозорець махнув рукою: «Захаді!»

Через видну мені частку подвір'я переходить із заложеними назад руками, з високою піднятою головою цікава для мене постать. Вдивляюся в обличчя: Отаман Хмара! — Семен Харченко...

Про арешт його в Кам'янці Под. я чув ще весною, але думав, що він відставлений до Харкова. Добре було би зв'язатись з ним... Він, звичайно, не має другої перспективи, окрім розстрілу, або втечі, — може у майбутньому випадково придумаюся один одному... Якби потрапити до однієї камери, або хоч в сусідні... Хмара — силач, при звичаєний до небезпеки... Знову зароїлися в голові пляни втечі...

Мити підлогу і «парашу» я категорично відмовився ще спочатку і дозорець Арбузов, кацапчук з неприємним монгольського типу обличчям, один із виконуючих обов'язки катів, посердився — посердився, тай став присилати для цього в'язня — молодого селянського хлопця. Хлопчина був затурканий, несміливий, і слухаючи наказу Арбузова, не відзивався до мене, коли я пробував заговорити. Днів за три до того його відіслали до в'язниці, а замість нього став приходити якийсь середніх літ чоловік, одягнений у подрані штани, в яких однієї ногавиці бракувало по коліна, та у подерту стареньку блюзку на голе тіло. Його виснажене, заросле і брудне обличчя виглядало інтелігентно. Певно, він прибирає і Хмарину камеру... Треба при нагоді розмовитися. Підлога милася у середу та в неділю. Завтра прийде. На другий день дозорець пустив його до моєї камери з відром, щіткою і шматою:

— Ти, Ян, сьогодні добре вишуруй підлогу, може начальник заїде... — Замкнувши камеру на ключ, пішов виводити надвір в'язнів.

Ян налив на підлогу води і став старанно терти просяною щіткою. Лежачи на тапчані — приглядаюся до його обличчя; блідо-жовте, очі глибоко запали, губи безкровні... З-під розхристаної блюзки видно запалий живіт і випняті з-під шкіри ребра.

Потерши деякий час, він раптово випустив щітку, руки підігнулися і поковзнувшись він вдарився лицем до мокрої підлоги. Схоплююся з тапчана, підводжу і садовлю його коло себе.

— Голова трішки закрутилася, — винувато говорить він нечистою російською мовою. Деякий час сидить, непорушно уп'явшись шкляним поглядом у покинуту на підлозі щітку, потім зауважує кров, що бігла із розбитого носа, витирає її рукавом блюзки і повернувшись якимось дивно дивиться мені в очі.

— Слухайте, дайте мені добре по морді, з обидвох боків, я вас прошу...

— За що, Ян?

— За те, що я дурень, чуєте, дурень, дурень, і ще раз дурень!

— За що ти сидиш?

— За що? Я поцілував би руки тому, хто сказав би мені за що... За те, що дурень, — другої вини не маю...

Хвилину сидить мовчки, неначе щось згадуючи.

— Я сам поляк, із Лодзі... Дванадцять років пробув в Америці... Я — фризієр, мав у Чікаґо свій, заклад. Працював сам, тримав ще двох челядників і хлопця-учня...

П'ять років був я членом американської комуністичної партії, всією душою був захоплений ідеєю соціалізму, віддавав на партійні справи половину свого зарібку, підтримував свою пресу, агітував на зібраннях тай усюди, де тільки було можна... Минулого року мене вислали із Америки. Перед тим дозволили мені продати мою частину будинку, який ми купили утрьох, та майстерню.

Приїхавши на батьківщину, до Лодзі, я став агітувати серед тамошніх робітників. Приходила поліція арештувати, але я якраз вийшов був до знайомих. Сестра попередила мене, принесла мені мої гроші, я частинку залишив їй, а дві тисячі доларів і американський партійний білет зашив у одержу й пішов добиратися до радянської границі. Перейшов щасливо. Якби ви знали, який я був щасливий, коли побачив першого червоноармійця з п'ятнкутньою зорею! Про цю хвилину, про щасливу соціалістичну батьківщину робітників усього світу — я ж мріяв ще в Америці...

Ян важко зідхнув і помовчав трохи.

— Прийняли мене нічого, нагодували, гроші і документи забрали, кажуть — у Проскурові віддамо... Списали протокола, запитали, де я взяв стільки грошей. Я оповів усе, як було, чисту правду. У Проскурові, в ГПУ, мені кажуть, що мій комуністичний білет фальшивий, що я не міг бути комуністом, бо мав власний будинок і експлуатував, визискував трьох робітників, що я польський шпигун та щоби признавався, хто мене послав і дав гроші. Я спочатку розсердився, кажу їм, що не мають права ображати мене, чесного комуніста. Тоді вони зв'язали мені руки і збили так, що я не міг потім піднятися з підлоги. Ян задумливо подивився на свої сухі, голі до ліктів руки.

— Думаєте, я такий тоді був? Був повний, здоровий, однією рукою, жартуючи, підіймав сорок кілограмів, а зараз відра з водою повного не донесу... Подержали мене два тижні у Проскурові, а потім переслали сюди, до Винниці. Тут, ще два рази тяжко побили, щоб признавався чого прийшов, а тепер вже п'ятий місяць не зачіпають. Кажуть, що послали листа, до Комінтерну, щоб через американську секцію справили, чи я дійсно комуніст.

Сиджу в 4 камері, разом з другими, тіснота страшна... Там ще є декілька таких, як я: учитель Кшижак із Ченстохова, Дузінкевич — польський поліціант, Вальчак — поляк із Підволочиськ, Степан Кравс — українець із Любачева, Франко Петрнчко із Львова, — все комуністи... Багато є дурнів на світі... Але я найбільший...

— Ян, ви ж безсильний зараз зовсім... лежали б у камері...

— Голод примушує... З'їси рано ту пайку хліба з горячою водою і голодний, як пес; вип'єш в обід шклянку тієї зупи смердячої без хліба і голодний аж до другого ранку. У Проскурові віддав за хліб, що мав лишнього, а тут і пальто віддав й убрання. Оцей самий дозорець взяв у мене моє американське вбрання з найліпшого сукна і черевики, а мені дав пантофлі й стареньке убрання, що за місяць облетіло все. Додав мені чотири буханці хліба, фунт цукру та фунт ковбаси.

Знаєте, я колись читав в Америці Гамсуна «Голод», але тільки тепер я зрозумів, що значить це слово... Скільки разів я вибирав із сміття шкурлатки хліба, що їх викидають дозорці та червоноармійці!... Дивлюся на других, вони легше це переносять, а я не можу... У мене здоровий організм, при звичаєний до доброї їжі... Тепер, як приберу кухню, коридор, одиночки, — дозорці дають лишню мірку пшонянки, часом кусник хліба, грудку цукру...

У «вічку» показалося розлючене обличчя дозорця Котельнікова, вологодського кацапчука (теж один із катів).

— Ти що розсілася, сволоч така! Балачку завів?! Тобі сказано не розмовляти!

Відімкнув двері і став на порозі:

— Ти ще й підлоги не помив? Ось я тебе зараз залакую у підвал, там з щурами побалакаєш...

Ян стояв переляканий, нічого не відповідаючи.

Я з дозорцями не дуже церемонився і, на диво, вони через це поводитися зо мною чемніше, як з другими. Стаю з тапчана:

— Чого ти розкричалася, дура вологодська?.. Чоловік непритомний лежав весь час, я тебе докликатися не міг. Бачиш, кров'ю залився — лице розбив, як упав. Загодували до півсмерти, а тепер вимагаєш, щоби скоро робив тобі!

Дозорець зм'як.

— Іди, Ян, лягай у камері, я другого когось візьму...

Ян похапки схопив за щітку.

— Товариш Котельніков! Я зараз усе зроблю. Помию чистенько... У мене голова трохи закрутилася, тепер пройшло... Я вас прошу...

Дозорець замкнув камеру і пішов виводити чергову партію. Ян старанно мив підлогу.

— Ніколи я не думав, що на світі такі пси є, як оці дозорці... Їм же зганьбити, убити чоловіка — нічого не значить... Коли б мені у Америці хтось сказав, що в цілій радянщині розстрілюють тепер стільки людей, скільки лише тут при мені розстріляли — я б йому морду побив... І кого, за що стріляють?

— Ви давно тут, у тюрподі?

— Сьомий місяць кінчається.

— Слушайте, отой, що в шостій камері — давно сидить?

— Місяців із п'ять уже...

— А я думав днів 5-6. Раніш не чути було, щоб його виводили.

— Його раніш не випускали з камери зовсім, недавно оце дозволив начальник, з підсиленою вартою...

Дозорці кажуть, що це страшний бандит, який вбивав комуністів і селян, тероризував цілі села... А селяни, що зо мною сидять у камері, кажуть, що порядний чоловік, що захищав їх і дуже жалують за ним... Я з цим всім тепер зовсім дурний став... Але, здається, в Америці я був ще дурніший...

— Ви в 6-й камері, певно, теж підлогу миєте... Скажіть йому, що Горський сидить у 8-ій камері, і скажете, що з моєю хворобою дуже зле, нема тут ні ліків, ні лікарів, які б розумілися на ній. Ми з ним знайомі були, ще як він учителював, не був ще повстанцем...

— Скажу при нагоді... Бо Котельніков іноді залишає уборщика з ним, а Арбузов завжди стоїть сам. А ви на що хворі?

— У мене язва жолудку...

— О, то це дійсно біда, при такій їжі... Вам треба відповідної страви. А я тепер їв би все, що тільки можна зжувати. Ніколи не наїдаюся...

У мене на вікні лежала ще половина фунтової пайки хліба. Половина з цього була призначена до «обіду», а останню, перемагаючи спокусу, — держав завжди до вечора, щоб легше спалося...

— Візьміть, Ян, собі той хліб з вікна. Його очі жадібно вп'ялилися у хліб...

— Ні-ні! Як можна! Ви ж одержуєте стільки, що і я...

— Так мені не можна багато чорного хліба їсти... Усе рівно викину... Беріть...

Він узяв хліб й жадібно запихаючися ним став стукати дозорця. В той день, мій жолудок, у якому, звичайно, замість «язви» була лише пустота — до самого ранку сердився на мене за зайву щирість, та я був задоволений тим, що може вдасться зв'язатися з Хмарою. В середу, Ян сказав мені, що передав то, що я просив, і той переказує, що хоч ГПУ й дуже в'їлося на нього, але він подав заяву до головного

прокурора і має маленьку надію, що може звільниться зовсім. В такому разі поклопоче в ГПУ про мене. А якби я скоріш звільнився — то щоб клопотавсь про нього.

Значить зрозумів! Коли б попасти до однієї камери! Тоді ми «поклопотали б» щонебудь разом...

Через декілька днів замість Яна — прийшов старий селянин, який, коли я заговорив до нього — став просити мене шепотом, щоб не підводити його, бо йому строго приказано не балакати. Питаю Котельнікова, що з Яном.

— Поїхав етапом у Сибір, в розпорядження Красноярського губкому партії... Виявилося, що він, брат, дійсно комуніст американський. Москва — перевірила... Дармо «парився» хлопець...

У кінці серпня, спокій моєї одиночки був нагло заколочений. Якось коло півночі в тюрподі зчинився шум. Мої двері широко відчинилися і на порозі, з радісним обличчям став Арбузов:

— Ну, Горський, — приймай жидівських петлюрівців! Заходь! Один, два, три...

До камери по черзі заходили молоді хлопці й несміливо ставали, оглядаючися.

Нарахувавши вісімнадцять Арбузов задоволене засміявся і покрутив головою:

— Знову урожай на сіоністів, давненько не було...

Замкнувши камеру, пішов відчиняти другі.

По коридору проходили все нові групи. Мої нові товариші прислухувалися пильно до голосів тих, що переходили і називали один одному їхні імена. Коли вихідні двері перестали стукати — стали розміщатися. Камера була невелика, приблизно три метри в квадраті і такій компанії розміститися було нелегко.

Був тільки один тапчан, на якому спав я. Чоловік п'ять мали з собою коци і подушечки — решта без нічого.

До мене підійшов молоденький, років шістнадцяти, жидок з випещеним обличчям «маминоного синочка».

— Слушайте, товаришу, нам дадуть хоч тапчани і сінники, чи ні?

Старший вже, надзвичайно сильної будови, кучерявий хлопець, що сидів коло тапчана — іронічно посміхнувся:

— Дадуть, іцек, дадуть... і простирала, і нічні сорочки, й обід з трьох дань... Та й переїзд безкоштовний до Сибіру — першою клясою поїдем...

Дехто засміявся. Обступили мого кучерявого сусіда...

— Слухай, Шварц. але на правду, як ми тут розмістимося? Постіль принесуть рано з дому, але де тут всім лягати?

— А як минулого року, в цій самій камері, нас сорок чоловік три тижні сиділо? Посідаєм рядочками, один одному між ноги, зіпремось один на одного і так спали. А тепер — що за біда! Розляжемося всі, як пани.

У кого є коц, розстелюйте на долівку і поперек — усі вмістимося. Накриватися не треба, і так тепло буде...

Товстий хлопець в окулярах стурбовано почухав свою руду голову:

— Трохи твердо буде...

— А ти чому перини не взяв із собою?

— Та мені сказали, що не більше, як на дві години. Тільки зроблять допит і пустять додому...

— І мені, і мені, і мені так казали — посипалося з різних боків. Шварц сміючися махнув рукою.

— І мені теж так казали, але я кажу їм, що коли на дві години — то подождіть, — візьму матраца та хліба днів на два, поки хтось принесе... я вже знаю ті «дві години»... Це може бути три роки теж...

Декілька чоловік тривожно забалакали до нього по-жидівськи. Він сказавши їм щось заспокоююче — закомандував лягати спати. Почали застелювати підлогу коцями.

— Я вас, здається, бачив минулого року в тюрмі, ви були одягнені в шкіряну куртку і високі мисливські чоботи... — звернувся до мене Шварц, що далі сидів на своєму клунку.

Потверджуючи, киваю головою.

— Я тоді сидів з адвокатом Аллукером — не знали його?

— Знав. Лежав із ним в тюремній лікарні.

Шварц зітхнув.

— Щасливий чоловік... Його вислали закордон — десь у Німеччині він. Тепер арештували декількох його політичних учнів. Не знаєте, чи Фішер і далі слідчим в релігійних і національних справах? Місяць тому була вістка, що його мають десь перенести...

— Ні, тут, по-старому...

—З усього ГПУ — він для нас найгірша собака... У нього хоч би просто справедливого слідства не сподівайся. Цеж наш ренеґат... сіоніст... був членом Центрального Комітету партії і після арешту на з'їзді в Києві у 1922 році — пішов працювати до ГПУ... Ну, треба лягати десь...

В такій тісноті спати самому на досить широкому тапчані було ніяково.

— Лягайте зо мною на тапчані, коли хочете. Білизни я, правда, не передягаю вже п'ятий місяць, та вошей нема, бо весь час сам.

— Не біда, мене брудною сорочкою не налякаєш. Я коваль і з ковальського роду... Розстелимо зараз мого волосяного матраца, подушка є, коц легенький, — як старі арештанти — будем спати панами, а ці молодці хай вчаться, що складати візити ГПУ — треба з матрацом під пахвою...

Хлопці розстелили коци, пороззувалися, та спати нікому не хотілося. Розсівшись гуртками попід стіни — ділилися вражінням від арешту. До моєї камери попало декілька молодих, місцевих «ватажків»: Лівшіц, Інґерлейб, Жаботінський, Дермандер, молодий лікар Львовський. «Мамин синочок» Іцек Бреслер — як виказалось — грав значну роль у місцевій організації «Ге-Холуц».

Шварц був представником лівого, революційного сіонізму і коло нього, як коло «старого тюремного бувальця», зібрався «штаб».

Перепросивши мене, вони з поважними мінами обговорювали на жидівській мові свої справи.

В розмову про методи слідства, яких дотримується ГПУ, та про лінію поведінки на допитах, Шварц втягнув і мене. Зав'язалася загальна розмова українською й російською мовою. Маючи деякий досвід — даю їм поради. В цей час хтось тихенько, півшепотом, затягнув сіоністичного гимна. Підтягнуло декілька голосів і через хвилину пісню співала повними голосами вся камера.

З 1-ї, 2-ї, 3-ї і 4-ї камери — почулося те саме. Попід двері бігав Арбузов, з криком, щоб перестали. На нього ніхто не звертав увага. Увесь тюрпод заповнився хвилями пісні.

Стукнули вихідні двері і було чутно, як Арбузов, з лайкою, оповідав комусь під нашими дверима, що його не слухають.

Двері відчинилися і на порозі став вартовий комендант ГПУ, жидок Раскін.

— Що це вам — синагога?! (слідувала нецензурна лайка). Перестати зараз! Ви знаєте де ви?! — Верещить він потрясаючи бравнінґом.

Співати перестали і не встаючи всі звернули очі на розлюченого коменданта.

— Ми знаходимся в радянській «охранці» — ну так що з того? — відзивається грубас, який боявся, що буде твердо спати.

— Не строй із себе ґросеполітика! Ми горді з того, що носим звання радянських «охранників», а вас, беззубі собаки, навчимо як треба вести себе в ГПУ!

Шварц, що лежав коло мене, піднявся на лікті:

— Слухай. Мендель, перестань кричати... Ти ж свій, жидок... Як ГПУ з України проженуть — ми тебе у Палестині приймемо за поліціанта — будеш нам кози охороняти...

— Хто це там такий розумний?!

— Фе, Мендель! Який ти пан став — не пізнаєш товаришів дитячих літ... Забув уже, як ми з тобою в болоті гралися?

Раскін вискочив за двері і тріснув ними за собою.

Хлопці знову заспівали.

Шварц повернувся до мене:

— Ми ж з ним сусіди... Мій батько був і є бідний коваль, а його батько мав два великих доми і мануфактурну гуртівню. Тепер — він великий пан Міхаїл Раскін, комуніст, а я собі коваль і... «контрреволюціонер». Не дивно було би, якби навпаки...

Шварц деякий час помовчав.

— Знаєте, оці жидки, що служать суддями, прокурорами, у міліції, в ГПУ, що судять, садять у тюрми, розстрілюють членів нації, на території якої ми живемо, — це найтяжчі вороги нашого народу...

Співати вже перестали. В гуртках знову точилася тиха балачка. Під ранок при вході до тюрподу знову піднявся гамір. Знову по коридору затупотіли групи людей, залунали молоді голоси.

Хлопці прислухувалися до них, називаючи іноді імена. Коло сходів угору, до жіночих камер, дзвеніли бадьорі дівочі голоси.

— З Бару і з Жмеринки привезли, — звернувся до мене Шварц — значить, арешти йдуть в губерніяльному масштабі.

Мої хлопці пізнавали з голосів своїх партійних товаришок.

До нашої камери кинули ще вісім людей. Раненько Раскін гукав через ґрати в вихідних дверях:

— Арбузов! Скільки на твоєму рахунку прибулих сьогодні?

— Чотириста сім, товариш комендант!

Коло полудня вся камера була заставлена «передачами», що їх поприносили родичі. Кошки й горшки із стравою йшли в загальний «фонд», на всіх присутніх, бо привезені з районів передач ще не мали, а бідніші місцеві мали недостатньо.

Я, хоч і без «паю», безапеляційно був зарахований членом «кооперативи» й перший раз за п'ять місяців наївся досхочу, та ще таких прекрасних річей, як домашнього борщу з м'ясом, каші з маслом, риби...

Пшоняного «обіду» ніхто зовсім не їв.

З передачами пропустили газети.

Місцевий «Червоний Край» грубими літерами подавав відомість про повну ліквідацію всіх сіоністичних організацій на території Подільської губернії, що працювали підпільно, відривали від комсомолу жидівську молодь, накидали свою «буржуазно-націоналістичну» ідеологію жидівській масі.

Під заголовком: «З сіонізмом на Україні покінчено» подавано відомості про арешти і ліквідацію організацій в різних місцевостях України.

Увечорі до камери зайшов уповноважений ГПУ Фішер, що провадив справи сіоністів, і начальник контррозвідного відділу — Галіцкій.

У свій час я добре вивчив його обличчя і бачу, що він чимось розлючений.

Приємно усміхаючися, Галіцкій оглянув камеру.

— Ну, як поживаєте, товариші? Трішки тісно у вас тут. Ну, нічого, це тимчасово.

Давши ввічливим, приємним голосом декілька доброзичливих відповідей на запитання в'язнів, він затримав погляд на Іцкові Бреслерові.

— Ви, такий молоденький, яким чином ви сюди попали? Як ваше прізвище?

Той сказав, Галіцкій запитує глянув на Фішера. Той одними очами дав ледве помітний затверджуючий знак.

Галіцкій ласкаво поклав руку на плече Іцкові:

— Ходім до мого кабінету, поговоримо, може я вас звільню...

По їх відході кажу Шварцові, що Галіцкій заходив не спроста. Що він чимось схвильований, а те, що він заходив із Фішером, свідчить про те, що це зв'язане з їх слідством. Бреслера взяли на допит, як наймолодшого, сподіваючися щось із нього витягнути.

Через деякий час, вартовий комендант викликав з 1-ї і 4-ї камери ще двох сіоністів на допит. Коло одинадцятої години привели групу нових арештованих. До нашої камери, кинули ще чотирьох молодих жидків. Мої хлопці прийняли їх стримано, видно, це не були члени їх організацій. Оповідають, що сьогодні з якоїсь «радянської причини» (здається, переводилася підготовка до перевиборів міськради) у всіх клубах й театрах були зібрання.

Увечері, майже на всіх зібраннях, в тому числі і у міському театрі, що містився проти ГПУ, в кінах, на вулицях, розкинено агітаційні відозви, підписані підпільним комітетом сіоністичного об'єднання. У них сіоністи гостро протестують проти переслідування їх партії та арештів своїх товаришів. Відозви наліплено навіть на паркан ГПУ, що вже дійсно могло попсувати гумор Галіцкому. Тепер у місті арешти й ревізії — шукають друкарні. Після півночі двері відчинилися.

— Інґерлейб! — на допит! — вигукнув дозорець. Камера загомонила.

— На жадні допити уночі — ми не підєм! Де Бреслер?

Дозорець пробував вговорити, та бачучи, що нічого не вийде — замкнув камеру.

Через хвилину впустив Бреслера, якого держали на коридорі. Іцек увійшов блідий, сів, трясучися всім тілом під стіною і голосно розплакався.

Всі, обступивши, розпитували.

Перериваючи плач оповідав, що його били обгорнутими в хустини ручками револьверів, щоб сказав, хто ще залишився на волі і де друкувалися якісь відозви.

Чув як у сусідніх кімнатах били викликаних з 1-ї та 4-ї камери.

Через деякий час сіоніст, якого вели із допиту, крикнув на коридорі:

— Товариші — не йдіть на допит! — Нас били!

Було чути, як заткавши йому рота — потягнули в прохід до 6-ї камери.

Хлопці почали бити ногами в двері й кричати:

— Прокурора!!!

Через пару хвилин гримав дверима і кричав весь тюрпод.

Чекісти, що надбігли, вговорювали, лаялись і грозили у «вічка», та їх ніхто не слухав.

Години через дві на порозі камери став старший помічник губпрокурора, жид Лондон, гарно, із смаком одягнений «джентельмен», з «поетично» зачесаним догори довгим волоссям.

— Ви що, бунт задумали піднімати? А знаєте, що за це по радянських законах загрожує смертна кара? В чому справа?...

Шварц виступив уперед.

— Товариш прокурор! З політичними в'язнями так не поводитися навіть за царату! Декількох наших товаришів сьогодні били на допитах.

Ми вимагаємо слідства в цій справі, і негайного переведення слідства в цілій нашій справі, під доглядом прокурора. За що нас арештували? Ні в одній капіталістичній державі сіоністів не ув'язнюють тільки за те, що вони мають свою політичну ідею, яка соціалістичній державі шкодити не може.

Лондон іронічно посміхнувся:

— Коли б це залежало від мене, то вас би просто розстрілювали без суду. На жаль — мусимо з вами панькатися... Завтра буде виділений прокурор, що займеться вашою справою.

Вийшовши із нашої камери, прокурор пішов «заспокоювати» наступні.

На другий день, у передачі Шварца, під горшком із зупою, знайшли приліплену до дна і закурену сажою відозву, одну із тих, що їх розкидано вчора. Надрукована пополювині жидівською й російською мовою.

Була вона написана надзвичайно гостро й закінчувалася словами: «Ганьба комуністичній партії — наступниці традицій кровавого Миколи! Ганьба жидівській секції комінтерну — цій проститутці Російської Комуністичної Партії!»

Цього ж дня одержали повідомлення, що для догляду за справою сіоністів прокуратура виділила помічника прокурора Сталова (жид), нерозлучного приятеля Ґалицького, знаного сіоністожера.

Пройшло два тижні, а справа не рухалася. Тіснота в тюрподі була страшна. Найгірш було першій камері, у якій сиділо 115 чоловік. Якогось сіоніста з 2-ї камери, для того, щоби признався, посадили у підвал. Порозумівшись криком через «вічка» — всі сіоністи заповіли голодівку. У час виводу надвір, усі камери повиставляли за двері свої харчі й відмовилися приймати передачі, окріч тютюну і газет.

Під ворітьми чути було крик сотень зібраних родичів. Довідалися із записки, переданої в сигаретці, що поїхала делегація до генерального прокурора. На другий день усіх сіоністів за винятком декількох ізольованих в різних камерах, які залишилися у тюрподі, — перевели до в'язниці.

Хлопці залишили мені матраца, трохи харчів і тютюну та цілу скирту газет, що згодом мені дуже придалися. Знову потяглися самітні дні. Одного вечора дозорець сказав мені, що комендант наказав перевести мене на пару годин до 4-ї камери.

— Речей не бери. Тут посидить один арештований до від'їзду харківського поїзду. Як поїде — я тебе назад переведу.

Здогадуюся, що мають привезти смертника, якого ГІГУ не хоче з якоїсь причини вести через коридор до 5-ї або 7-ї камери. Беру сигаретки й непомітно залишаю на вікні маленький олівець.

У 4-ій камері, трохи довшій за 8-у, народу душ тридцять. Щільно сидять на тапчанах, на долівці. Обличчя виснажені, апатичні, залякані... Пізнають мене, що я з 8-ї камери. Потиснувшись дають мені місце на тапчані й починаються звичайні розпитування.

Сусід з лівого боку, оброслий, з розкуйовдженим великим волоссям, русявець, з пасмами бруду на обличчі, в брудній порваній сорочці, з запаленими, напівбожевільними очима, гістерчино починає оповідати мені каліченою мовою, що він учитель з-під Ченстохова, що його переслідувала поліція за комуністичну агітацію і він утік до Радянщини.

Коли він сидів у підвалі пограничного ГПУ, то туди посадили поляка-перебіжчика з околиць Копичинець Кароля Шиманського, який колись служив тут у червоній армії, а потім утік додому в Галичину. Заробивши у Польщі якусь карну справу, знову перебіг сюди і сказав в ГПУ, що він знає українську підпільну організацію, до якої його вислав якийсь український полковник з-за кордону. За його вказівками ув'язнено кількадесять людей його старих знайомих українців. Коли ж ГПУ переконалося, що вони нічого не знають і ні в чому не винні, посадили у підвал Шиманського. Потому,

на допиті, уповноважений Науменко притиснув йому добре дверима пальці, щоб сказав, для чого він показав саме на цих людей. Шиманський одповів, що він це зробив, щоб дурити ГПУ. Що він сам шпигун, а на допомогу йому послані як перебіжчики Станіслав Дузінкевіч, командант постерунку поліції, що працює тепер в ГПУ, і Казимір Кшижак, учитель, який сидить у підвалі за перехід границі. Кшижак має «пароль» до нього — маленький образок Ченстоховської Матері Божої. Тоді ув'язнили Дузінкевіча й били їх обидвох, аж вони підписали протокол, що Шиманський каже правду. Коли відставили їх до Винниці, вони всі відмовилися від тих зізнань.

Шиманський сказав, що він говорив так, як наказав йому Науменко. Думав, що його звільнять і візьмуть на працю до ГПУ, як обіцяли.

Незважаючи на те, надзвичайна сесія всіх трьох присудила до розстрілу.

Три місяці сиділи смертниками. Та в Харкові, куди послали вирок для затвердження, хтось доглупався, що справа «білими нитками зшита» й передали на нове слідство. Зараз чекають, самі не знаючи чого...

Сусід з другого боку, блідни, виснажений хлопець, в брудному, зім'ятому дорогому вбранні заграничного виробу, з-під якого виглядала бруднюща сорочка (Франко Петричко із Львова) став оповідати, як з нього, Вальчака, і отого, що стоїть коло дверей, лисого Кравса, ГПУ робить шпигунів у той час, як вони рятуючися від поліції — втекли сюди, до «братів», з надією знайти братське прийняття.

Нараз під ворітьми жалісно завилала сирена авта. Кравс ліг на брудну долівку і припав оком до щілини у долині дверей. Коли двері в моїй камері стукнули — він піднявся:

— Якусь дівчину молоденьку привезли, із зв'язаними руками... Через деякий час з моєї камери глухо донісся розпучливий плач... По десятій годині дівчину забрали. Занявши місце коло щілинки побачив, як її струнка, інтелігентна постать зникла за виходними дверми в оточені вартового коменданта Рубцова, мадяра Сабо, Котельнікова й Арбузова, що йшов позаду з французьким карабіном, який стояв завжди коло столика дозорця. Вся «ескорта» — кати. Пішла у «гараж»...

Хвилин через двадцять Арбузов перевів мене назад до 8-ї камери.. Знаючи, що по розстрілі кого-небудь він завжди в добрім настрої і любить побалакати — зачіпаю його.

— Ну, Арбузов, хто ж з вас «розстріляв» ту жінку, що плакала? Арбузов задоволено усміхається:

— Ну, брат, і баба гарна була, я тобі скажу!.. Як роздягли догола, так аж жалко стріляти було...

Цинічно засміявшись, закрити двері.

Починаю оглядати камеру.

Газети, що лежали на тапчані замість подушки — розсунуті, на верхніх густі сліди сліз. На матраці лежить маленька жіноча хустинка, вся мокра. Значить в камері мала

руки розв'язані, — може написала що-небудь? Олівець лежить на місці. Оглядаю стіни й вікно, які за кілька років вкрилися підписами та написами в'язнів, що тут сиділи. Кожний смертник, якщо не сидів у камері й зв'язаними руками, олівцем, кусником шкла чи скалки — залишав тут свій підпис, дату і яких-небудь пару слів. Свіжого напису не було. Багато імен були знані мені з часу минулого арешту. Переглядаючи — у десятий раз читаю два написи, які завжди викликали в мене якесь гірке чуття.

Зверху хемічним олівцем було рівненько виведено: «Тут сидів Юрко Таган, арештований невинно». Внизу ж, кусником шкла було надряпано: «Братська куля тебе не мине» і нижче: «Вмираю за волю України, за кращу долю свого народу. Вмираю спокійно, вересень 1923, Сидір Андрущук. Прочитай і як зможеш сповісти про це моїх близьких». (Далі йшла адреса в Галичині, якої, на жаль, не пам'ятаю).

Пригадую собі струнку постать Сидора, у подертому селянському вбранні, босого, без шапки, з якимсь занадто ідеалістичним поглядом карих очей. Пригадую хвилююче прощання через тюремне вікно, коли його забирали сюди... на смерть.

Він був помічником повстанчого отамана Артема і коли в 1922 р. Артема із штабом, після амністії, в якій заручували всьому відділові життя і волю, постріляли чекісти на бенкеті — Андрущуківі вдалося вискочити з поверху на двір і легко раненому втекти. Зібравши декілька чоловік старих партизанів, він ще цілий рік оперував, переховуючися в лісах і селах. Аж знайшов його краєнин Юрко Таган, агент Чека, якого він радо прийняв до себе, і віддав сонного Андрущука у руки чекістів. Коли зачала судити його «надзвичайна сесія» Губсуду й головуючий, начальник Губвідділу ПГУ, Ліплевській почав: «Іменем Української Соціалістичної Радянської Республіки об'являю засідання...», — Андрущук перервав: — «Яке маєш право ти, Ліплевській, — жид, ти Петерс — латиш, ти Віленській — москаль, яке ви всі маєте право судити мене іменем Українського Народу, за який я віддаю життя?!». На запитання, чи признає себе вповним, відповів:

— «Перед вами — так. Перед українським трудовим народом — ні. А взагалі не маємо чого з вами довго розмовляти... Я робив своє діло — ви робіть своє».

Більше не сказав ні слова. Привезений до в'язниці, смертником, відмовився підписати прохання про помилування. Іронією судьби було те, що перед смертю мусів побачити в цій камері підпис брата-каїна, що був недовго в арешті за грошеве обдурення ГПУ.

Пригадую собі постать Тагана. Чистенько вдягнений, з доброзичливим, підслесливим виразом на повному обличчі. Сотні загублених, ні в чому неповинних, здебільшого українських селян й інтелігентів із Поділля, десятки товаришів галичан, яких лиха доля зводила з Юрком в 1920, 1921, 1922 і ще в 1923 році — були на сумлінні цього провокатора. В 1922 році, коли на Поділлі існувала «опертройка» на чолі з Фаровічом і Фалєєвом, штаб якої був в м. Дерезні, Таган роз'їжджав по селах Летичівщини та Літинщини й організував... Просвіти. Зібравши активний, національно свідомий елемент, говорив десь провокаційну промову, кидав провокаційні гасла і зникав, забравши списки й адреси членів. Після того приїжджала оперативна група «Тройки», забирала і розстрілювала «контрреволюціонерів».

З арештованих, за його вказівками, у Женишковецькій волості, кілька сотень людей, — 140 померло у Дерезні від холоду й тифу, 103 було присуджено до розстрілу і

через інтервенцію Харкова, були пересуджені виїздною сесією Верховного Суду і всі оправдані, відсидівши рік смертниками у винницькій в'язниці. За той час із них померло на сухоти 27 чоловік.

Юрка Тагана арештувало ГПУ за те, що він неправно одержував гроші за ту справу, бо ж... виявилось, що жодної «петлюрівської» організації не було.

Протримавши місяців зо три в тюрподі і в'язниці, — ГПУ звільнило його і по словам другого провокатора Миколи Рудницького, який видавав себе за отамана Хмару і теж сидів за якусь невдалу «операцію» — вислало на підпільну працю до Галичини.

Окрім цих двох написів, було ще два підписи знаних мені людей, що багато казали мені:

«За годину все вже скінчиться... Прощай, Вірусю. Будь щаслива. Будьте шасливі обоє. Іван Ожога».

Був це немолодий уже гімназіяльний професор, що одружився із молоденькою дівчиною, своєю колишньою ученицею. Людина цілком аполітична. Через якийсь час молода дружина закохалася в хлопцеві, що працював у підпільній українській організації, й сама прийняла участь в роботі. Ожога нічого не знав. Під час випадкової ревізії в його мешканні ГПУ знайшло пачку відозв і компрометуючих документів, які переховувала дружина. Поки їх разом з іншими арештованими реєстрували в комендатурі ГПУ, вона вспіла чистосердечно оповісти йому все. Ожога сказав їй, щоб вона говорила на допиті, що нічого не знає, а він вже сам знайде якийсь вихід й оправдання. Видумавши обставини, які нікому не шкодили, під час слідства взяв усю вину на себе. Був присуджений у минулому році до розстрілу і перед смертю залишив на стіні цей напис. Дружина, звільнена з в'язниці, ще до суду втекла із своїм любим до Румунії, що Ожога сам порадив на побаченні їй зробити.

Другий напис залишила дружина отамана Орла-Гальчевського, — найсвітліший образ жінки, який довелося мені зустріти у своєму житті.

«Знову привезли в це прокляте місце... Боже! коли це вже скінчиться? Чого вони від мене хочуть? Як гарно було б — якби сьогодні вже розстріляли... Маруся Гальчевська».

Два роки держало ГПУ бідну Марусю в тюрподі, відвозючи періодично на деякий час до в'язниці.

Вимагало, щоби видала людей, які були зв'язані з її чоловіком під час повстань. Щоби написала листа до нього за кордон, з ціллю заманити його на Україну в засідку ГПУ.

Знаючи, як сильно любить Гальчевський свою дружину і сподіваючись через неї піймати ще його, пропонували їй звільнення, якщо вона погодиться вийти заміж за когось із чекістів і буде з ним жити. Але всі бажання ГПУ розбивалися об незломну волю, моральну чистоту й висоту молоденької Марусі. Обдерши на собі за два роки одяг — не взяла ні однієї шматки з убрання й білизни, що їх купило для неї ГПУ; голодна на тюрподському пайку — не приторкнулася ніколи до обіду, який приносили для неї часом чекісти із ресторану. Коли її, виснажену, привозило ГПУ на деякий час, «на відпочинок» до в'язниці, Маруся, діставала через лікаря Зейфмана трьохгодинну

прогульку. Із закаменілим обличчям, з упертим в одну точку поглядом, всі три години непорушне сиділа вона під в'язничним муром. Ніколи, ніхто не бачив на її личку хоч би сліду усмішки.

А по другому боці високого муру, іноді довгі години, в застиглим образі смутку й жалю, непорушне сиділа бідна вдова — мати Гальчевського, яка довідавшись, що Маруся у в'язниці, (в ГПУ не дозволяли) приходила пішки за десятки кілометрів і приносила їй буханець черствого чорного хліба. Більше сама нічого не мала... Побачення не давали, і вона посидівши пів дня на рові, з похиленою головою вирушала в поворотну дорогу, щоб через три-чотири дні знову з'явитися під в'язничним муром.

Не заставши відведеної до ГПУ Марусі — передавала хлібину бідним в'язням й обнявши голову руками на колінах, — відсиджувала на рові свої години...

Як попадався вартовий, що не зганяв і не стріляв по вікнах, Маруся під час «відвідин матері» сиділа на вікні своєї камери. Тоді дві жінки, кожна із своїм горем, із спільною думкою про «нього» — сина й чоловіка, мовчки дивилися одна на одну і тихо плакали... (Як мені довелося чути, рідні батьки Марусі, багаті люди, відмовилися були від неї тільки через те, що вона проти їх бажання одружилася з бідним учителем Гальчевським. Коли ж потім, до в'язниці, вони прислали їй одягу й харчі — вона не прийняла).

Одна дозорчиня, своя людина, що ризикуючи робила нам немало послуг, вговорювала її:

— Марусю! Згодься з тим, що тобі пропонує ГПУ. «Виходь заміж» за якого-небудь чекіста. Поживеш із ним кілька день і втечеш. Доберешся як-небудь за кордон до чоловіка. Він тебе за це не осудить, бо що ж для нього за радість, коли тебе розстріляють, або вишлють на Соловки.

— Але ж я мусіла би хоч нещиро стискати руку, що вбивала наших... Хоч один день жити з ним, як з чоловіком... Краще — смерть...

— Ти через свою упертість — сама відбираєш собі все... На Соловках, як буде пізно — пожалієш...

— З мене досить любови до України й чоловіка... З думкою про те, що я залишаюся їм вірною — я буду щасливою і на Соловках...

Роздобувши за допомогою тієї дозорчині й київського жида Фіми Салганіка (розстріляний в 1924 році) трохи потрібної одягу та речей — ми виправили Марусю на п'ять років, на Соловки...

Переглянувши написи, і не знайшовши свіжого, вішаю мокру хустинку на ґрати, перевертаю змочену сльозами останньої жертви газету і лягаю спати.

* * *

Насувалася осінь. Ночі стали холодними. Шибки в моїй самотності були побиті, а вставляти нові ГПУ не спішилося. Плаща або коца не було і в другу ніч прихопилося добре подзеленчати зубами. В одну із таких ночей роблю «відкриття», що газета

може бути річчю корисною не тільки для розуму, а й для тіла. Сколовши зужитими сірниками в декілька шарів великі аркуші «Правди» та «Ізвєстій», роблю собі паперове «рядно». Коли обкутаєшся ним з головою, надихаєш теплого повітря — не треба ні ковдри, ні перини... При рухах — газети розлазяться і рвуться, але завдяки сіоністам маю їх чималий запас. Привчаюся спати не рухаючися. З нових «мешканців» тюрподу притягує мою увагу високий старий чоловік, якого виводять на двір самого, — значить сидить в одиночці, — і старшого віку жінка з двома дітьми — дівчатками. Крізь щілинку в щиту бачу, як діти із зблідлими, зажуреними личками блукають по дворі під час прогулки.

Пізніше довідався, що це був інженер, колишній полковник Дігтярів, якого ГПУ затримало в Гусятині з родиною при спробі перейти кордон.

Згодом в тюрподі відбулася сумна трагедія тієї родини, але про це — пізніше.

Раз прокинувся я серед ночі. Приснилося, що хтось, голосно стукаючи, намагається відімкнути колодку коло моїх дверей.

Переконавшись, що це був сон — стараюся знову заснути, та надаремно. В душі без причини запанував якийсь неспокій. В тюрподі було тихо й темно. Міська електричка давала світло тільки до першої години вночі — значить вже по першій.

Помало весь організм міцно обхопило те дивне «шосте почуття», яке рідко обдурювало мене в небезпеці. Стараюся логічно сконструювати себе й положення.

Дурниці!... Жадної безпосередньої небезпеки під цю пору не може бути. Галіцкому може захотітися доручити комусь із своїх вірних катів, щоб застрілив мене десь на подвір'ї, пояснивши «що кинувся тікати під час провадження на допит чи з допиту». Декілька таких випадків із практики Подільського ГПУ були мені відомі, але зараз для цього запізня пора. Хіба може відбулося спізнене засідання чекістів, на якому винесена якась небезпечна для мене постанова і те підсвідоме «я» відчуває це?

Дурниці!... Просто напружені нерви сполохані отим стуком у сні...

Все ж таки серце тривожно стискається і розсилає по всьому тілі млосні струмочки... Інтуїція шепоче, що зараз має щось статися...

Напружую слух... Надворі темна осіння ніч з вітром і дрібним дощем... В тюрподі мертва тиша. Нараз на коридорі — глухий стук. За мить стук повторився виразніше.

На скляному ґанку, за ґратами вихідних дверей, — схопився із свого ліжка Арбузов:

— Хто там ходить?!...

На коридорі розляглося тупотіння босих ніг. Голосно стукнули двері котроїсь із камер.

— Хто там?... Відкликайся — стріляти буду!... — злякано кричав дозорець, постукуючи «наґаном» до ґратів. Потім вилаявся і побіг на двір.

Тишу розрізав тривожний свист.

Утеча!... Якщо котрась камера колективно видобулася за двері —можуть позбивати колодки з усіх дверей... В тюрподі знайдеться досить охотників, щоб спробувати вирватися на двір силою, бо Арбузов підняв уже тривогу... А там — темна ніч з вітром і дощем...

Зіскакую з ліжка і стаю коло дверей.

Як і завжди у таких ситуаціях, організм обгорнув холодний спокій, з рідким, важким биттям серця.

Але ніхто не розбивав моєї колодки... В тюрподі знову була гнітюча тиша.

На ґанку затупотіли десятки ніг, почулося клацання набиваних рушниць. Було чути, як Арбузов, схвильовано оповідаючи, зняв із цвяха ґасову лямпу. Потім відімкнув ґратчасті двері.

Кидаюся на тапчан й удаю, що сплю. З визірки до камери блиснуло світло електричного ліхтарика. Затримавшись на моїм обличчі і ґратах, зникло. Пошарпавши колодку, варта пішла до других камер. Було чути, як по черзі шарпали колодками й засовами. Обійшовши всі камери — знову стали коло моїх дверей. Почувся роздратований голос вартового коменданта Раскіна:

— Ти, Арбузов, менше кокаїни нюхай, а то скоро тобі вже мерці по голові будуть ходити...

— Але ж, товариш комендант! Я ж виразно чув! Спочатку, як стукнуло — я сам думав, що причулося, та коли я крикнув — то виразно чув, як щось побігло і стукнуло дверима...

— Ну та який же чорт міг бігати і стукати, коли всі камери замкнуті, колодки цілі, в'язні сплять? Дурня строїш! Будеш занюхуватися кокаїною — то скоро почнеш, як Рубцов, до власної тіни на стіні стріляти...

— Та я сьогодні не нюхав зовсім!... Чорт його зрештою знає — може і справді причулося...

Почулися глузування червоноармійців... Але ж мені — не причулося і я добре чув те саме, що оповідав Арбузов. Яка ж «нечиста сила» могла бігати і стукати?!

Нараз Арбузов ляпнув себе по чолі:

— Я вже знаю, що це могло бути! Це котрась із смаркачок Дігтяревих бігала під «визірку» до батька. У них камера нагорі на колодку не замкнена, могла просунути у визірку руку і чим-небудь відкрити засув. Ідем нагору...

Коли вся зграя затупотіла по сходах, що були між моєю камерою та вихідними дверима — я знову стаю до дверей і пильно наслухую.

Через пару хвилин нагорі розляглися крики чекістів: «Руки догори!», лайка, — слідом зляканий крик жінок.

Коли варта з галасом стала сходити по сходах — лягаю знову на тапчан.

Арбузов відімкнув мої двері і до камери впхнули розхристаного Хмару без шапки, в одних шкарпетках.

Коли ми залишилися самі — він оповів мені, що випадково дістав від одного із сіоністів ножа і виробив собі плян утечі: вирізати «фільонку» у дверях і після півночі, по згашенні світла вилізти на коридор. Дозорець що певний час заходив досердини оглядати камери. Хмара уплянував собі, щоб причаївшись за рогом — вхопити його за горло, коли він буде переходити повз нього. Задушивши дозорця, забрати у нього ключі та револьвер і відімкнути мою камеру. Після мого «привіту» через Яна — утішився що буде мати «відповідного» товариша для втечі. Захопивши на ґанку ще й карабінку, із якої розстрілювали, — вбити вартового перед дверима, якщо не вдалося би проскочити непомітно, і скочити через дріт у сади. Ніч сьогодні була відповідна. Перша половина пляну вдалася якнайкраще, та... за Хмарою ув'язався із камери проскурівський жидок-пачкар Бенчик Кур'єр, якому теж загрожував розстріл. Хмара виліз із камери у шкарпетках з вільними руками, Бенчик захопив під пахву чоботи, щоб... не перестудитися надворі. На коридорі, коли вони причаївшись дожидали, поки зайде дозорець, один чобіт випав із підпахви. Коли Бенчик нахилився підіймати — випав другий. Ті два стуки сполошили Арбузова на ґанку і він підняв тривогу. Бенчик забіг назад у камеру, заклав за собою «фільонку» й притворився, що спить. Завдяки цьому — Раскін з червоноармійцями нічого не зауважили при обході камер. Хмара, поки Арбузов свистав на порозі — нечутно прокрався до сходів наверх і думаючи, що попаде на горище, із якого може удасться відістатися на дах, щоб звідтіль скочити — попав до жіночої камери, що не була замкнута на колодку — лише на засув. Сонні жінки не почули. Тим часом надійшов туди Арбузов з червоноармійцями.

Хмара одну ніч перебував зо мною у 8-ій камері. За цей час оповів мені, що його видав Кам'янецькому ҐПУ комуніст-галичанин з околиць Крпичинець Остапчук, що до нього, на прохання його матері, Хмара заніс листа, коли перейшов на Україну для підпільної праці. Оповів також, що ҐПУ поставило перед ним вимогу: або він згодиться на прилюдному суді сказати те, що йому продиктує ҐПУ, або його розстріляють без суду.

Під впливом систематичної гри на нервах, що нею ҐПУ звело його до стану чоловіка-тварини, який відмовляється від всього найсвятішого, щоб тільки уникнути смерті, — Хмара заломився і згодився «осудити» під час свого суду національну боротьбу й «признати», що московсько-большевицька влада на Україні є «правдива влада українського трудового народу». Та під час прилюдного Суду у Винницькому Народньому Домі отаман Хмара пережив гостру духову реакцію.

Відчуваючи всю ганебність свого вчинку, він перетворив той суд у яскраву демонстрацію проти московсько-большевицької окупації та московсько-жидівської влади на Україні. Був присуджений до розстрілу разом з Яблонівським та Іваневим.

Посадили їх після суду до моєї 8-ої камери, хоч звичайно — смертників до затвердження вироку держали у тюрмі, а не в тюрподі ҐПУ. Мене перед тим перевели із одиночки до 4-ї загальної камери.

Коли вночі з 6 на 7 листопада 1924 р. прийшли забирати їх на розстріл — вони, озброївшись цеглинами із розваленої печі, вступили у бій з чекістами.

Після цілонічної стрілянини й боротьби вісімнадцяти чекістів з трьома беззбройними смертниками — їх повбивали ранком в камері та на коридорі тюрподо. В останню хвилину ранений в голову Хмара вискочив ще на коридор і розбив «цапком» голову вартовому комендантові ГПУ — Раскіну. Після «перемоги», чекісти дико знущалися над тілами вбитих. Виконували «розстріл»: помічник губпрокурора — жид Санін, вартові коменданти Рубцов та Раскін, маляр Сабо, дозорці тюрподо Арбузов і Котельніков та дванадцять червоноармійців ГПУ.

У нашій камері в ту ніч ніхто, звичайно, не спав. В'язні мовчки сиділи і лежали, прислухуючися до співу смертників, стрілів та криків. Священник Добровольський майже цілу ніч простояв на колінах коло прічі, заглибившись в молитву. Я всю ніч так і пролежав на підлозі, приглядаючися крізь щілину в дверях до «розстрілу». Коли чекісти поволікли трупів за ноги з коридора на двір — стаю і розправивши заляклі руки й ноги, сідаю на прічі. Поблідлі, похмурі в'язні обсіли мене з проханням оповісти, що бачив. Скінчивши оповідати, оглядаю обличчя. Ця кошмарна ніч лишила на всіх свою відбитку. Тільки «уркаган» Білий, якого привезли із в'язниці до тюрподо «на ісправленіє», наспівуючи якусь веселу пісеньку, — крутив сигаретку з визбираних із сміття недокурків. Попросивши в одного із в'язнів вогню він заклав руки у кишені драних штанів і з задоволеною міною зупинився проти галицьких комуністів Кравса та Петричка, що тихенько ділилися між собою вражіннями.

— Ну, що ж, сватки, вміють же тут стріляти людей — що?

Селянин, який сидів недалеко, сплюнув і сердито глянув на Білого.

— Йому, чортові, хоч би що!.. Побили людей — неначе так і треба. Співає собі...

Білий посміхнувся й махнув рукою.

— Ти, дядюшка, не сердься. Я від тринадцяти літ по тюрмах та чека валяюся. Призвичаївся вже... Ти посидів би був у дев'ятнадцятому чи двадцятому році в одеській чека,— там не таке б ще побачив!..

— Сидів я у цій, винницькій, хай вона тобі западеться...

Враз Арбузов відімкнув камеру й пальцем покликав Білого.

— Бери із собою шматку, — помисеш долівку на коридорі й у восьмій камері.

— Як даси махорки, то піду.

По відході Білого до мене підсів Добровольський і мовчки показав на залізничного сторожа Якименка. Цей, середніх літ селянин, який вночі здригався і хрестився при кожному пострілі, — тепер сидів понуро, звисивши голову, затопивши погляд в одну точку на долівці. Час до часу загадково посміхався і ворушив пальцем, неначе щось обмірковуючи.

Добровольський нахилився до мого вуха:

— З ним зле. Він вже збожеволів.

— Не може бути!..

— Так. Я симулював божевілля під час війни, щоби вирватися з німецького полону. У психлічніцях надивився досить на такі речі... Це в нього початок тільки... За якийсь час він почне нам тут вже й штуки виробляти... Треба дозорцеві сказати, щоб викликали лікаря.

Небавком повернувся до камери Білий. Сівши в куті на підлозі закурив заробленої махорки і задоволено став оглядати одержані в «презенті» від Арбузова речі вбитих смертників: маленьку подушечку, подіравлеиу кулями, та каптан із замоченою у крові підшивкою.

Через півгодини дозорець випустив нашу камеру на двір. Із стиснутим серцем проходжу коло камери, де я сидів перед тим. Двері побиті кулями. В коридорі на стінах — затерті кроваві плями.

На дворі Добровольський підійшов до дозорця і сказав йому про стан Якименка.

Той махнув рукою.

— Ні чорта йому не буде. А — здуріє— відправимо до «сумашедшого дому» й тільки...

Коли заходили, Якименко зупинився на коридорі! став уважно розглядати одну із плям на стіні. Штовхнутий дозорцем — усміхнувся і мовчки пішов за нами.

Під час обіду Якименко Кинув мисочку з пшонянкою й почав кричати, що йому намішали до їди крові розстріляних. За пів години камера заповнилася криком збожеволілого. Він бігав розштовхуючи в'язнів і кричав то про свої домашні справи, то про допити, то про події останньої ночі. Його приборкали й поклали на прічі, обмотавши коцями.

Зайшов вартувий комендант, нічого не сказавши, вийшов. Через якийсь час з'явився лікар ГПУ жид Перлін. Оглянув хворого, зміряв йому температуру (!) й безпомічно здвигнувши плечима — вийшов.

Того дня зародилася в мене «ідея», завдяки якій, через чотири роки, я вирятувався від смерти.

Маючи в перспективі розстріл або втечу, я включив сюди ще — симуляцію божевілля.

За всіма законами, в тому числі і совітським, невилічимо психічнохвора людина не підлягає судові. Правда, в ГПУ обставини особливі і всякий закон може бути тут перекреслений, але спробувавши нічого не втрачу. Коли хоч на якийсь час вдасться попасти до психлічніці, то звідти в кожному разі легше втекти, ніж з тюрподоу. Постановляю розпочати симуляцію. Адже, коли збожеволів один — нічого дивного, коли збожеволіє ще хтось. Найповажніша була справа з формою «хвороби». Форма, на яку захворів Якименко, не надавалася. Вимагала завеликої, неможливої на довший час, затрати енергії. Справа Якименка дрібна, він і так був би звільнений, і тому його відразу можуть відправити до лічніці.

Мені ж прийдеться безумовно перебути кілька комісій психіатрів у тюрподі.

Колись я чимало читав з ділянки психіатрії, але як на злість не можу собі ясно пригадати перебігу ніякої підходячої хвороби. Ясне одно, що мушу взяти котрусь із числа «депресивних», щоби не дуже дразнити чекістів. Обізлившися на мене, вони завжди можуть знайти причину всадити мені кулю. А так, у чому я переконався вже, спішити вони з цим не будуть, бо Галицькій сподівається ще видобути із мене дещо цікавого для себе.

Відмовляюся від обіду, лягаю на прічі й повторюю, з деякими змінами, ранішній стан Якименка.

Чую, як Добровольський у розмові з в'язнями запевняє, що камера має вже і другого божевільного. Під час візити лікаря до Якименка, він сказав йому про мене, але той тільки махнув мовчки рукою.

Підвечір Якименка ізолювали до 5-ої камери. Було чути, як він кричав і бив у двері.

Після того, як до нього зайшов Котельников з червоноармійцями, стало чути тільки самі крики. Очевидно зв'язали.

Увечері прийшов до мене уповноважений по українській «контрреволюції» — Харченко. На кілька його запитань — не відповідаю нічого і він підозріло-уважно оглянувши мене — пішов.

Через кілька хвилин Котельников викликав Шиманського на коридор «тапчани до восьмої камери занести». Повернувшись, Шиманський в розмовах з в'язнями став аж занадто жалувати мене та все допитувався в мене, чи я не хочу часом їсти або пити.

Коли стали лягати спати, селянин, що спав поруч зо мною, заявив, що він коло мене боїться спати. Забравши свого сінничка, мовчки поліз під прічі, де ще було трохи вільного місця.

Шиманський, що досі спав на підлозі, зірвався, похапцем кинув на звільнене місце свою шинелю і ліг на неї.

— Я не боюся. Я буду його доглядати.

Добровольський, що саме скінчив молитися, підійшов і вп'явся в обличчя Шиманського розлюченим поглядом.

— Злізь зараз же, бо з морди котлету зроблю! З чоловіком нещастя, а ти вже підрядився у Харченка, щоби довідатися, чи він не симулює?

Шиманський, виправдуючися, розгублено захопив шинелю і ліг знову на підлогу.

Добровольський мовчки переніс свою постіль з другого місця на прічах і ліг коло мене. З другого боку була стіна.

Ці два типи досить цікаві, щоби на них коротенько затриматися.

Поляк, Кароль Шиманський, про якого я вже згадував, у час, коли він роз'їжджав по цукроварнях і містечках, провокуючи та віддаючи в руки ГПУ українську інтелігенцію — жив переважно у Вінниці.

Галіцкій примістив його у мого товариша з підпільної організації — Ріпуленка.

Ріпуленко, молодий ще хлопець, який багато зробив для української справи під час повстань, в цей час виконував надзвичайно поважне й ризиковане завдання організації в агентурному апараті ГПУ.

Одного разу, коли Шиманський спав у його кімнаті, Ріпуленко заховав в потайне місце кілька шифрованих записок до других членів організації, що їх одержав із закордону, Шиманський, який, очевидно, мав від ГПУ завдання стежити за Ріпуленком, тільки притворився був, що спить, і все бачив. Коли ж Ріпуленко вийшов на довший час із хати — він витягнув ті записочки й побіг із ними до Галіцкого. Той, сфотографувавши їх — наказав покласти на місце, щоби прислідити, кому Ріпуленко їх буде передавати. Та Ріпуленко, помітивши, що папірці рушені, відразу знищив їх. Через якийсь час його арештували. ГПУ, не розшифрувавши паперів, могло довідатися про їх зміст, та для кого вони призначені тільки від Ріпуленка. Але він, хоч знав кільканадцять причасних до тієї справи людей, в тому числі і мене, — загинув, не видавши нікого. До розстрілу був присуджений надзвичайною сесією, під час якої Шиманський виступав як свідок. Його спокій та весело-жартівливий настрій перед самою смертю — здивували навіть Арбузова, який його застрелив у ґаражі.

Коли я ще був у 8-ій камері, Арбузов, нанюхавшись кокаїни, а в такі хвилини він любив побалакати, — із захопленням оповів мені, як Ріпуленко сміявся з нього у ґаражі, коли його французька карабінка, через те, що він заклав старі, мабуть колись замочені набої, — три рази підряд засіклася...

Іван Чубан-Добровольський був священником із с. Семигорода коло Тульчина. Був це оригінальний тип. Як капітан Лейб-Гвардії, попав з початку світової війни до німецького полону. Перед війною одружився. Сильна любов та нудьга за дружиною дали йому силу перейти, симулюючи божевілля, всі торттури німецьких воєнно-психіатричних шпиталів, щоби у 1916 році бути виміняним як цілковитий інвалід. У Петрограді його ще кілька місяців витримали у психлічниці, не довіряючи його заяві, що він симулював. Потім дістав довготермінову відпустку. По трьох роках нарешті зустрівся із дружиною, що жила в Одесі. Через те, що вона любила їздити верхи, купив і подарував їй верхового коня. Кінь той, як потім виявилось, був хворий на сап і дружина, заразившись від нього, померла в тяжких муках. А тут наспіла революція. Добровольський до війська вже не вернувся. Пережита трагедія штовхнула його до релігії. Роздавши все, що мав, він, взявши із собою одно Євангеліє — пішов проповідувати слово Боже. Обійшов пішки, без гроша в кишені, Кавказ, Кубань і всю Україну. В 1922 р. скінчив скорочені Богословські курси при Софіївському соборі у Києві і став священником. Від інших панотців відрізнявся тим, що не носив ні довгого волосся, ні бороди, ні ряс. Ходив у звичайній селянській одежі, яку справили йому прихожани. Жив самітно у селянській хаті. Їв те, що йому приносили по черзі селяни. За виповнення церковних обрядів не брав для себе ні гроша. Сумлінно студіював Богословіє, філософію всіх напрямків і большевицьку літературу. Сам свідомий українець — підняв до високого рівня національну свідомість села. Йдучи за його словом і прикладом, майже все село перестало курити, пити горілку та лаяти «помосковськи».

З різними непорозуміннями і суперечками селяни зверталися не до большевицького суду, а до священика. Слово його було для всіх законом. Село тоді ще, в часи «непу», більш-менш незалежне, не виповнювало жодних вимог влади, не радившись із священиком. Звичайно, всі податкові, у 1923-24 році зрештою не дуже тяжкі справи, він розв'язував за засадою: «кесареве — кесареві», але коли до села приїхало кілька комуністів із Тульчина, щоби організувати комнезам, якого там не було, — то почули від селян, що вони всі однієї матері України діти, всі перед Богом рівні, і не мають чого «товариші» нацьковувати одного на одного. Звичайно, такий священик для большевиків не був вигідний. Після того, як декілька видатних комуністичних агітаторів-безбожників, прославлених вже «перемогами» над здебільшого вузько освіченими старими попами, — дістали в дискусії перед селянами від Добровольського «по шапці», — його викликали до ГПУ і запропонували «по доброму» відректися від священицького сану, бо буде зле.

Коли він рішуче відмовився — його арештували, привезли до Винниці і послали на затвердження постанову про висилку на Соловки як бувшого офіцера і контрреволюціонера. У камері він був між нами за «старосту». Харчі, що їх привозили йому селяни — по-братськи ділив між усіх в'язнів.

Із того, що Добровольський перенісся і ліг коло мене, я був дуже задоволений.

Коли всі поснули, він наблизився до мого вуха і зашепотів:

— Я не хочу, щоби ви сказали мені, чи симулюєте, чи ні, і поки не вирасте — не кажіть цього нікому, навіть найближчому приятелеві. Я хочу тільки дати вам декілька порад, бо симулювати вам прийдеться довго, може цілі роки. Як будете давати правильні об'яви якоїсь хвороби і міцно триматися однієї лінії, то ні один психіатр не зважиться сказати, що ви симулянт, знаючи ще, що цим він розв'язує питання вашого життя і смерті. Психічної хвороби не можна ствердити чи заперечити по якихось зовнішніх фізичних об'явах. Виберіть собі тільки якусь означену лінію. Я можу поради́ти вам дві хвороби, що найбільш будуть відповідати цим обставинам.

Накривши себе й мене з головою ковдрою, він добрих дві години шепотів мені «лекцію», без якої не знаю, чи був би я «витримав свою лінію».

На кінець дав ще одну раду:

— Коли будете на комісії лікарів, то пам'ятайте одно: із всіх людей, що будуть у кімнаті, перший, хто мусить повірити у те, що ви дійсно божевільний, — це ви самі. Інакше ви досвідченого психіатра не обдурите.

Потяглися «тернисті» дні і ночі симуляції. Я здебільша лежав, не підіймаючись з прічів. Іноді відмовлявся від їжі. Іноді їв. Часом, на запитання котрогось чекіста — плів йому дурниці, часом не відповідав нічого. Добровольський і надалі був для мене сумлінним «суфлером».

Ця моя поведінка була тільки «прологом», щоби потрапити до психіатричної лікарні. Там я повів би вже завчасу обдуману й обговорену з Добровольським лінію хронічної хвороби, яку виявляти в тюрподі було недоцільно й небезпечно.

Мовчанка і перебування в одній позі та подразнююче нерви вичікування подій були важкими і фізично, і морально.

Тижнів через два, скориставши із того, що увечері половину в'язнів із нашої камери відправили до в'язниці і підлога була вільна від сплячих, — я став уночі, щоби «розімняти трохи кості».

Не встиг два рази перейти по камері, як Арбузов, просунувши у визірку револьвера, став «запрошувати», щоби я ліг. Не звертаю на нього уваги. Розлючений дозорець, загнувши семиповерхового матюка — став відмикати камеру.

— Я тебе зараз покладу!!!

В ту хвилину мене чомусь обхопила така лють, що потім я задумався, чи насправду вже не «дурію».

Поки він відмикав колодку, я схопивши з кута смердячого, до половини заповненого «кібля» — стаю з ним за стіну коло дверей.

Як тільки дозорець став на порозі — я, перевернувши кібля у повітрі — одягаю його йому на голову, обливши з голови до стіп «змістом».

Вистрілюючи із револьвера в стелю — Арбузов вискочив на коридор і затріснув двері.

Було чути як відпльовувався і лаявся. Потім побіг до виходу. За кілька хвилин до камери зайшли з червоноармійцями вартовий командант Раскін і відповідальний вартовий по ГПУ — уповноважений економгрупи Едлін, — серйозний і «ліберальний», як на чекіста, жидок.

Після «дискусії» з Добровольським, який почав вичитувати чекістам «нотацію», що вони незаконно поводяться із хворими, — Едлін наказав ізолювати мене до 5 камери. (Якименко тоді вже був відісланий до психлічниці).

По дорозі, весь мокрий ще Арбузов розмахнувся, щоби вдарити мене по лиці. Та Едлін стримав його за руку.

— Не смій бити, бо «справу пришию». І не перешкоджай йому. Най ходить по камері, як хоче.

У 5-ій камері роблю собі «сатисфакцію» і ходжу з кута в кут до ранку.

Арбузов тихенько підглядає в дірочку, але я, стримуючи бажання дати йому «дулю», удаю, що не помічаю цього.

Зрештою, бігати по камері приходилося не тільки для «приємности».. Не дивлячися на те, що був кінець листопаду з досить сильними морозами, ГПУ в тюрподі не палило. В переповнених загальних камерах і так було душно. Але в одиночці з побитими шибамі, при 5-6 степенях морозу — довго влжати було годі, та ще в одному літньому вбранні.

На другий день перед полуднем, коли я втомившись солодко спав на голому тапчані без жадної постелі і накриття, мене розбудив дозорець Котельніков.

— Ходім зо мною.

Коло ґанку стояла запряжена бричка. На передньому сидінні маляр Сабо з карабіном. Коло брички вартовий комендант з пакетом у руці.

Коли мене, вдягнувши у шинелю, посадили на заднє сидіння, комендант віддав Котельнікову пакет.

— Це віддаш до контори. Та гляди — якби захотів по дорозі тікати — стріляй на місці.

Котельніков сів поруч Сабо і напівобернувшись, направив на мене револьвера: Рушай!

Серце радісно стиснулося: До тюрми, чи психлічниці? Й одно й друге було таке бажане! Виїжджаємо на головну вулицю і повертаємо направо. До лічниці. Перша думка — тікати по дорозі. Конвой смішно малий, та ще й один із «хранителів» — занятий віжками. Використати хвилину, коли Котельніков гляне вперед — вихопити йому з руки револьвера і скакати з брички.

Оглядаю вулицю. По хідниках часто переходять військові із револьверами, міліціонери... Єдина шанса на успіх — це якби перескочити відразу котрийсь із високих парканів між будівлями. Але чую себе таким виснаженим і в'ялим, що наперед передбачую висліди такого «бігу з перепонами».

Виїжджаємо на край міста. З правої сторони видніються високі сосни «цвинтаря на Калічу».

Чи вдасться його «обминути», чи прийдеться таки лежати десь поруч із Хмарою?...

Від міста до психлічниці — кілометр або півтора їхали полем. Тікати по відкритій місцевості нема ніякого розрахунку.

В почекальні лічниці Котельніков посадовив мене на лавку і передав через вартового санітаря пакет до лікаря.

Сиджу собі, схиливши голову з апатично-занімілим обличчям. Через якої півгодини із кабінету вийшов восьмидесятикількалітній дідок у намащених дьогтем, простих селянських чоботях, у рябеньких перкальових штанах, з продраними колінами, в старенькому з домотканого селянського сукна каптані і в дешевенькій шапці, яка судячи по «лисінах» служила йому вже років із тридцять.

Був це знаний на Україні психіатр, головний лікар і заступник директора найбільшої на Україні винницької психлічниці — доктор Дорошкевич. За царських часів він славився також своїми демократичними поглядами й одягом. Маючи ранґу штатського генерала, до міністрів і губернаторів — він з'являвся приблизно в такому «однострою», в яким стояв перед мною. Ордени, які він отримував за заслуги від царського уряду — носив завжди тільки в кишені, витягаючи їх звідти тільки при суперечці з якоюсь високою особою, щоби доказати, що він також має заслуги перед «атечеством».

За часів большевизму прославився тим, що одверто, в очі представникам влади, називав їх — владою катів. Від «наслідків» рятувала його відмежованість від політичного життя, особистий «фавор» у наркомздрава Семашка, що високо цинив його як лікаря, та любов і пошана довоколишнього «пролетаріату» і персоналу лікарні, в тому числі комуністів та комсомольців.

Суворо насупивши лохматі сиві брови, Дорошкевич, хвилин із п'ять вдивлявся мовчки в моє обличчя. Потім підніс мені голову за підборіддя.

— Ну, чого зажурився? Жінка може заміж пішла? — заговорив він по-українськи суворим тоном, в якому відчувалися проте тепло-ласкаві нотки.

— Давайте його, товариш чи «г'ражданін», як там вас величати треба, — до кабінету.

По дорозі серце у мене «тріпалося» як дев'ять літ назад перед першим боєм на фронті, та коли переступив поріг — забилося рівно і спокійно.

У кабінеті, окрім Дорошкевича, було ще і дві молоденькі студентки — практикантки, які так жалісно дивилися на моє обличчя, що аж мені стало їх жаль.

Почався перший психіатричний «допит». На деякі запитання не відповідаю, удаючи, що вони не знайшли «приймача» у моїм мізку, на деякі оповідаю, як ГПУ хоче мене отруїти у камері, та «запевняю», що десь під моїм черепом сидить, і не хоче звідти вилазити «падеспань», під спів якого чекісти розбивали голови Хмари і товаришів на коридорі тюрподу.

Зацікавившись цим, Дорошкевич став розпитувати, але Котельніков, рятуючи престиж ГПУ, а одночасно роблячи по своїй вологодській глупоті чималу прислугу й мені, відповів за мене сам.

— Та це г'ражданін доктор, йому все представляється, що когось розстрілюють на коридорі із співами... По цілих ночах про це у камері кричить... Видко така вже «болєсть» у нього...

Одна із студенток відвернулась, і схилившись на вікно, захлипала. (Як пізніше я довідався від неї самої — батька її розстріляло ГПУ у Житомирі, а мати від цього збожеволіла).

Дорошкевич суворо рухнув кілька разів бровами, і попробувавши ще рефлексу та реакцію — сів писати акт.

Поки його переписували на машині, сидимо із Котельніковим на коридорі. Здогадуюся, що привезли мене тільки на комісію і заберуть назад до тюрподу.

Коли практикантка винесла папір і Котельніков став його перечитувати — непомітно, збоку, кидаю оком на кінець змісту, «...спираючися на повище, комісія знайшла, що в'язень Горський, завдяки моральним переживанням та слабому відживленню організму, захворів на розстройство умових здібностей у формі...» — далі йшла назва хвороби по-латині.

В грудях розлилося задоволення, яке переживає переможець. «Молодець, Юрко! Як на початок — дуже добре»... — похваляю сам себе і чую як душа заповнюється енергією й вірою в остаточну перемогу.

Коло брички Котельніков якийсь час мнеться, потім витягає із-під сидіння шнурок.

— Ти, товариш Горський, того... не сердься... Ти чоловік хворий, чорт тебе знає, що тобі в голову стрілити може... Я тобі ліпше зв'яжу руки... А то гляди, чого доброго, налякає тебе щось «із нутра» — ти й пустишся тікати. То ми б тебе стріляли, а то вже так, руками тебе будемо ловити...

Сміючися «внутрі» — даю йому руки. Пробувати тікати із зв'язаними руками — річ, у день, безнадійна. Зрештою, тепер маю час зачекати на відповідніші обставини.

Коло тюрподу зустрів нас Галіцкій. Переглянувши взятий у Котельнікова акт комісії — посміхнувся.

— Гмм... Дорошкевич... контрреволюція — контрреволюцію виручає... Покинь, товариш Горський, дурака валяти — нас не обдуриш. Краще побалакаємо по душах — може до чогось добалакаємося. Тоді ще на волі побуваєш. А «кониками» — життя собі не вирятуюєш...

Дивлюся на нього тупим апатичним поглядом і нічого не відповідаю.

Злазючи з брички, непомітно слідкую за його поглядом і бачу, що він сумнівається, але на обидва боки.

Завівши мене до камери, дозорець забрав шинелю і замкнув двері.

Далі пішло все по-старому. Притримував свою лінію «хвороби», цокотів зубами від холоду та слухав «маршів», яких вигравали порожні кишки.

За кілька днів справа з їжою трохи покращала, бо священник Добровольський, притримуючись заповіді служення ближньому, випросився у коменданта працювати в кухні замість відісланого до в'язниці брудного й неохайного куховара із бесарабських перебіжчиків. Двері моєї камери були проти дверей кухні. Через маленьку дірочку, яку ще давніше хтось просверлив чимось в куточку «фільонки», що через неї колись тікав отаман Хмара, — бачу, як він «урядує». Отець Іван передусім став приводити до порядку кухню. Засукавши за лікті рукави — вимив чисто підлогу, стіл, вишурував піском, ніколи не миті, відра й котел. При роботі тихенько наспівував церковних пісень і молитов.

Часом було чути, як він «дискутував» з одним чи другим дозорцем на тему чи існує Бог. Коли збитий його доводами з позиції чекіст уживав як останнього аргументу — богохульного матюка — Добровольський лагідно називав його дурнем і міняв тему. Далі переконував він дозорців в тому, що я дійсно хворий і що зо мною треба «спеціально поводитися». Засипав їх психіатричними виразами, які, здається, найбільше переконували — бо були незрозумілі. У висліді, всі свої функції щодо моєї камери (за винятком, звичайного ключа) дозорці переклали на нього, з чого я був дуже задоволений.

Роздобувши десь велику череплянну миску, отець Іван частував мене щодня потрібною порцією пшонянки. Зупа при ньому стала не такою осоружною, бо поперше він вижебрував кожного разу у кладовщика трохи більше соли та олії, а подруге завів так, щоб стухле пшоно видавалося попереднього дня звечора. Переполоскавши його кілька разів, лишав наніч мокнути, щоби не так смерділо.

Часом він приносив мені щось із «передач». Коли дозорець був зайнятий виводом в'язнів на двір — Добровольський підносив засовку моєї визірки і шепотів мені «інструкції» та тюрподні новини.

В сусідній, шостій камері, сидів зукраїнізований німець Василь Шмідт, якого пізніше розстріляли. Одного вечора перевели його до 4-ої камери, залишивши шосту порожньою. Вночі ґрати вихідних дверей стукнули і до камери пройшла група людей. Пізнаю голос Ґаліцкого, що тихенько давав якісь вказівки дозорцеві.

Коли чекісти вийшли — за стіною розляглися кроки приведеного. Полковник Дігтярів! Я добре запам'ятав важкий розмірений крок його ходу.

Арештували його з родиною, як я вже згадував, у Гусятині перед переходом кордону. Знайшли при йому сильно компрометуючі матеріали. До того ще обтяжили його положення своїми зізнаннями два московські артисти, яким він підготував перехід кордону, що теж були арештовані перед Збручем. Справа його грозила розстрілом. Але одного дня, ще восени, тюрпод був здивований несподіваним звільненням Дігтярева з родиною. Звільнили голосно, з виповненням формальностей на коридорі тюрподу.

Того дня я був на допиті у Ґаліцкого і бачив на його столі пачку фотографічних відбиток із деяких документів. Для мене було ясным, що ті світлини призначені для доручення комусь, хто має поїхати із певним завданням ҐПУ за кордон.

Коли уночі із восьмої камери я почув, що чекісти тихо привели до тюрподу і повели на гору схлипуючих дітей і дружину Дігтярева, то для мене стало ясным, що з тими «світлинами» поїхав за кордон він, знаючи, що жінка й діти будуть знову арештовані (власне всі вони вільними не були, була переведена тільки комедія звільнення), як заложники, що своїм життям відповідатимуть за його поворот до ҐПУ, Від того часу держали їх захованими від усіх в одній із камер нагорі, не випускаючи зовсім на двір.

Дігтярів після того раз вже з'являвся у тюрподі і побувши одну добу у першій камері — знову зник.

Я чомусь думав, що він не буде настільки наївний, щоби не зорієнтуватися в положенні. Я задобре знав ҐПУ, щоби не сумніватися, що воно по використанні розстріляє його. Чи він не повернеться із-за кордону, сказавши там правду, чи добровільно принесе ҐПУ свою голову, — родині нічого вже він не міг допомогти, ҐПУ тільки використовувало його любов до дітей, не збираючися, звичайно, виповнювати своїх обіцянок.

Цікаво було, чи його ще й на цей раз випустять за кордон, чи вже примкнуть. Якщо він за кордоном «відкрив карти» і хтось допомагає йому закручувати голову ҐПУ, — то можуть ще послати. Але довго це тягнутися не буде, бо Ґаліцкій вже «набрався досвіду» в таких справах. Схвилювання і нервові ходи Дігтярева по камері не змовкали до ранку.

Раненько, як дозорець повів котрусь камеру на двір, під мою визірку підійшов з кухні Добровольський. Кажу йому, щоби уллучив хвилину і побалакав через визірку з Дігтяревим. Треба йому порадити, щоби рятував принаймні своє життя. Дружину чи засудять, чи ні, а дітей потримають якийсь час і звільнять. З часом зможе якимось із-за кордону заопікуватися ними, чи перевезти їх до себе, а від того, що він доїздить поки й розстріляють, їм користи не буде.

Дігтярів, очевидно, прийняв Добровольського за агента ГПУ і розмовляти з ним не захотів.

Коло 8 години Арбузов замкнув Добровольського в кухні на колодку і перевірів чи щільно засунені визірки у дверях камер. Припадаю до своєї дірочки у дверях і бачу, як до шостої камери пройшли Ліплевській, Галіцкій і якийсь військовий, очевидно представник «разведупра» (управа військової розвідки). Пробули там майже до обіду. По їх відході прийшов до 6-ої камери Наг, що ніс папір, ручку і чорнило та прибори до креслення. Пізно увечері Дігтярева повели нагору. Почувся ледве чутний плач дитини. Пішов на побачення з родиною. Коло півночі за ним прийшов фельд'єгер. Старий знову поїхав за кордон, щоби... більше вже не повернутися. (Родину його тримали в тюрподі до весни. Коли дружина та менша дівчинка Вітя важко захворіли, — їх звільнили, віддавши під «опіку» агента ГПУ, винницького адвоката Цюлковського, та залишили у спокою до 1928 р.

Другого вечора до 6 камери привезли й в'язниці аж одинадцять смертників, які, коли їх стали забирати до ґаражу, підняли страшний галас і боротьбу. Було чутно, як чекісти, працюючи кольбами рушниць, витягали їх по одному із камери. «Церемонія» розтяглася на добрих півтори години.

Одного вечора до сьомої камери привезли смертницю. Проходячи коло моїх дверей, вона з риданням зверталася до чекістів:

— За що ви мене вбиваєте? Я ж підписала все, бо ж ви казали, що за це звільните мене. Як не жаль вам мене — то хоч дитину свою пожалійте!»

По голосі я догадався, що це молоденька гарна дівчина із Сніткова — Маня Маєвська, яку я знав із Галичини. В 1922 році вона втекла за кордон з партизанським відділом Євгена Овчарука, і вже в 1924 році повернулася нелегально додому.

Після арешту, ГПУ заплутало її в справу, у якій, як я добре знав, вона була невинною. Наївна дівчина робила й підписувала все, що їй казали і заплатила за те життям. Свого часу вона сиділа сама у сьомій камері. Вечорами, після перевірки, до її одиночки часто заходив уповноважений Кро Наг, залишаючися там по дві-три години. Дозорець в цей час «делікатно» перебував на ґанку. Стероризована дівчина довірливо приймала його обіцянки про звільнення й... одруження, і не опиралася його «ласкам».

Потім її перевезли до в'язниці. А оце привезли засудженою до розстрілу і посадовили до тієї самої камери.

Зо дві години із сьомої камери разносився по тюрподі розпучливий плач. Коли прийшли забирати її до ґаражу — плач обірвався. Припавши до дірочки бачу, як Сабо і Котельніков на руках пронесли зомлілу Маню до виходу..

Пізніше, вже у в'язниці, я довідався про деякі «пікантні» подробиці.

Коли Маня була вже засуджена надзвичайною сесією до розстрілу, в'язничний лікар Зейфман ствердив, що вона вагітна. Тому, що за совітським законом розстріл вагітної жінки відкладається до уродження дитини — довів про це до відома прокурора.

Приїхав прокурор Сталов і почувши, що (за твердженням лікаря) початок вагітності припадає на час, коли Маня була суворо ізольована в ГПУ, іронічно заявив, що вона там «від Божого духа» не завагітніла та що лікар помиляється.

Лікареві залишилося тільки прикусити язик й мовчати.

* * *

Незабаром в тюрподі з'явилося кілька нових арештованих — католицьких ксьондзів.

На допити їх брали переважно коло півночі і до камер вони верталися звичайно ранком. Один із них сидів у четвертій камері разом із Добровольським, бо одиночок на всіх не вистарчало. Добровольський, розговорившись із ним, при нагоді передав мені, в чому справа. Арештували майже всіх ксьондзів, які ще досі не попали на Соловки і примушують їх, щоби вони дали свої підписи під відкритим листом полтавського ксьондза Федуковича до Папи Римського.

Не витримавши моральних тортурів в арештах ГПУ, Федукович написав, чи власне підписав виготовленого в ГПУ листа до Папи, в якому від імени католицького духовенства протестував, що генеральний штаб сусідньої держави, нібито через вище духовне начальство, що перебуває за кордоном, примушує католицький клер провадити підпільну політичну працю на користь тієї держави. В тому листі Федукович (чи власне автор — чекіст) пояснював свій вчинок тим, що накази із-за кордону займатися нелегальними політичними справами відривають ксьондзів від душпастирських обов'язків та спричиняють переслідування совітською владою католицької релігії. Підкреслював, що робить це йдучи за голосом свого сумління без найменшої пресії з боку совітської влади.

Що деякі католицькі ксьондзи-поляки провадили під виглядом релігійних організацій виховно-організаційну національну працю — це був факт. Але що вони робили те із власної ініціативи, часто всупереч інструкціям свого духовного начальства, — це теж був безперечний, добре знаний ГПУ факт.

Вся «таємниця» справи заключалася в тому, що у той час (1924-25 роки) большевики повели «генеральний наступ» на католицьку церкву, що так же само, як і українська автокефальна, спираючись на національні засади — була куди сильнішою й більше підпорною, ніж московське «старо» та «живо-церковне» православ'є на Україні. Української церкви під той час большевики ще не руйнували, використовуючи її часово як руйнуючий чинник супроти «Тихонівської» — старомосковської. Вдарили по ній, тільки похопившись, що вона, руйнуючи, не руйнувалася сама в боротьбі, як сподівалися комуністи, а стала могутнім чинником поширювання національної свідомості й організації національних сил в Україні.

Арештуючи й висилаючи на північ ксьондзів та замикаючи костели — ГПУ зустрівся з інтервенціями консулятів деяких держав, у яких католицька релігія була найбільше поширена.

Треба було на міжнародній арені поставити справу так, щоби виглядало, що католицька церква сама дає привід для переслідування (не релігії — а осіб!) і на совітському «екрані» з'явився лист ксьондза Федуковіча, що був видрукований в офіційних органах совітського уряду.

Сам Федуковіч, звільнений з-під арешту, в цей час вже спалив себе живцем у Бердичеві, караючи себе за хвилину слабости, але всіх арештованих ксьондзів ГПУ, не перебираючи в засобах, примушувало давати свої «добровільні», «з власної спонуки» підписи під тим листом.

Щоби налякати арештованого ксьондза, що він дійсно має якусь «справу» — ГПУ часто перед тим підсилало на їх приходства своїх провокаторів, що видаючи себе за польських підпільників в скрутному становищі, — просили хвилевого притулку чи матеріальної допомоги.⁸

До інших ГПУ підсилало своїх аґенток — молодих дівчат (із польок-комсомолок), а то й мужчин, які поживши під тим чи іншим заподанням якийсь час у ксьондза, — «робили зажалення», що він їх знасилував, чи використовуючи їх «безпомічне положення» — примушував до неморальних чинів. Тоді ксьондзові, хоч він і почував себе невинним, — ГПУ пропонувало: або він підпишеться під заявою Федуковіча, або йому улаштують прилюдний суд «із забезпеченим доказанням вини», з публікацією в газетах, що для нього рівнозначне моральній смерті.

У сьомій одиночці сидів відокремлено чорноострівський ксьондз Ноновський, якого я знав з виду ще до арешту. Його протримували на допитах цілі ночі. Видно, не здавався. Одного вечора за ним прийшла співробітниця Кро — полька Геля — безгранично вульґарне сотворіння. Коли Арбузов випустив Ноновського із камери, чую як вона клацнувши замком «Мавзера» й вульґарно вилаявшись — пропонує йому йти вперед і не оглядатися. Арбузов задоволено засміявся.

— Дивися, Леночка, надворі темно... Щоб він тебе по дорозі... (слідуює цинічне «припущення»). Бач, який огер!

«Леночка» відповіла не менш цинічно. Припавши оком до дірочки, бачу, як старий, солідний ксьондз, високо піднісши голову, презирливо стиснувши уста, пройшов до виходу.

На другий вечір до моєї камери несподівано посадили ще одного. Був це ксьондз із с. Війтовець Антоній Келюс. До того часу ГПУ тримало його кілька днів у якомусь темному закамаркові в центральнім будинку.

Він був надзвичайно поденервований. Довго молився, часом у задумі балакав щось сам до себе.

Моє мовчазне товариство не впливало звичайно заспокоююче.

На другий день, коли ксьондз повернувся із кількахвилинної прохідки по дворі, я з його поглядів на мене здогадався, що Арбузов сказав йому, що я — «божевільний».

Але приглядаючися до поведінки Келюса, я бачив, що йому дійсно небагато бракувало до божевілля.

Того самого вечора до нас посадили ще й смертника, старого сивого молдавана Білецького, якого привезли із в'язниці на розстріл. Дідуган ніяк не хотів вірити, що його сьогодні вже розстріляють, і присікався то до мене, то до ксьондза з наївними розпучливими запитаннями. Засудили його на кару смерти за те, що він переносив із Румунії і продавав священикам ладан, якого в большевії годі було дістати. Одна із пачок відібраного в нього ладану була загорнута в якусь стару відозву закордонної організації московських монархістів і цього було досить для засуду. Коли Білецький нарешті переконав сам себе, що його таки вб'ють незабаром, попросив ксьондза, щоб той розв'язав йому руки, бо він хоче помолитися. Коли ж Келюс із плачем став розплутувати тремкими руками дріт, у визірку просунулася люфа Арбузового револьвера. Дозорець наказав смертникові сісти в куті і не підійматися. Коли, десь по одинадцятій годині, прийшли за ним, Білецький якимось дивно почорнів на лиці й мовчки пішов, заплітаючи ногами.

Ксьондза ця сцена прибила зовсім, а тут відразу же прийшов уповноважений Наг і забрав його на допит.

Для мене було ясно, що посадовили його в одиночку з «божевільним» і тримали цілий вечір у камері смертника, щоби пограти йому на нервах і привести до психічного стану потрібного для підписання «листа Федуковіча».

Коли ксьондз після півночі вернувся до камери, я побачив, що з ним зовсім зле. Він став виявляти справдешні об'яви помішання розсудку.

Переконавшись, що дозорець вийшов на ґанок — я тихенько забалакав до Келюса, щоби трохи заспокоїти його.

Він зрадів і припав до мене. Плутаючи думки, став виливати все, що гнітило йому душу.

ҐПУ давно вже пропонувало йому, щоби він став тайним агентом і давав матеріяли на своїх колеґ. Потім стало вимагати, щоби дав свій підпис під листом Федуковіча.

Коли він відмовився, залишили його на якийсь час у спокою.

Тим часом у нього загостював артист-співак Чужбінін. З тиждень тому Келюса арештували й показали йому в ҐПУ протокол зізнань Чужбініна, що ксьондз жив із ним тай із своїм органістом, молодим хлопцем Ясьом — як... із жінками. До «протоколу» була пришпилена пачка порнографічних знімок, що їх нібито знайшли при обшуку в помешканні ксьондза.

Запропонували йому знову, щоби підписався під листом Федуковіча, — інакше все це буде опубліковане в пресі.

Спростовувати й публічно оправдуватися ксьондз не мав би найменшої змоги. Все ж таки він відмовився і став вимагати конфронтації з Чужбініном і Ясьом. Та це все й умови арешту (перед тим залякували, що вночі застрілять і ніхто знати не буде) сильно вдарили добросердного і слабохарактерного ксьондза по нервах. Яся ҐПУ теж арештувало і у ті дні держало у льоху під тюрподом. Той льох, з болотом замість

долівки та масою голодних щурів — не одного вже примусив «признатися», у чому тільки ГПУ хотіло.

Сьогодні Келюсові показали на допиті протокол, підписаний Ясьом, у якому той говорив те, що й Чужбінін. Ксьондз, що був вже напівбожевільний — підписався під листом Федуковіча.

На другий день ксьондза звільнили. Зустрівся я з ним, незадовго перед його смертю, у винницькій психіатричній лікарні — та про це пізніше.

З того часу до моєї камери часто садовили привезених із тюрми смертників, та це не робило вже на мене великого враження.

Коли за вікном почало весніти — Харченко приніс папірець, що моя справа передається прокуророві, і запропонував підписатися, що мені про те об'явлено. Відвернувшись на тапчані до стіни, не звертаю на нього ніякої уваги. Посердившись трохи — пішов ні з чим, написавши, що я в присутності дозорця відмовився підписати. Звичайно, коли справа йшла до прокурора, в'язня переводили з тюрподу до в'язниці. Мене надалі тримали в тюрподі. Очевидно, ГПУ рішило розстріляти по надзвичайній сесії, залишивши на боці мою «психічну хворобу». За всяку ціну треба ж тепер, поки не пізно, добитися, щоби відправили до в'язниці. Але — як?

Коли хтось із в'язнів тюрподу захворів важко — його відправляли на лікування до в'язничної лікарні, бо лікар при ГПУ мав тільки засоби першої допомоги.

По ходу своєї «психічної хвороби» відмовляюся кілька днів від їжі, щоби виснажити себе і «налякати» ГПУ можливістю голодової смерті, якщо не буде пристосоване штучне відживлення, для чого мусіли би відправити до в'язничної лікарні.

Та чекістів це «не зворушує», а виснажувати себе до кінця — нема сенсу. Треба шукати іншого способу.

Під кінець зими я сильно перестудився у холодній камері. Кашляв, у грудях хрипіло на всі голоси. У голову вскочила маленька ідея, яка може найбільше спричинилася до того, що я не досидів у тюрподі до розстрілу.

Витягнувши із розбитої шибки вузький, довгий відламок скла, запхав його гострий кінець собі в горло і зробив там глибокий поріз. При кожному віддихові вискакував із горла струмок крові. Зробив це незадовго перед тим, коли дозорець мав відмикати камеру, щоби подати обід. Наливши досить крові коло тапчана на долівку, лягаю й удаю, що вже наполовину мертвий.

Відімкнувши камеру й побачивши мене, Котельников побіг за джурним по ГПУ. За кілька хвилин прийшов джурний, а небагом по його відході прийшли: Галіцкій, Харченко й лікар.

Лікар розціпнувши сорочку, приклав до грудей слухавку. «Грало» в них як не треба краще! До того, кров попадаючи при диханні в легені, викликала кашель, що подразнював поріз. Кров плила далі. Помацавши живчика і глянувши на обличчя, яке зрештою, після кількадечної голодівки виглядало напевно не краще, ніж у сухітника перед смертю, — лікар безпомічно розвів руками.

— Треба льоду... Треба кровоспинюючого застрику... Словом, треба лікарні.

Ґаліцкій повернувся до дверей.

— Ходімте, товариші.

Чую, що вийшовши за двері, стали всі коло них. Напружую слух.

— Що з ним? — питає тихо Ґаліцкій.

— У нього, — таємничо картавить лікар-жидок, — лопнула в легенях артерія... Остання стадія сухот... Капут!.. Може до ранку доживе ще, а може за годину-дві кінчиться...

Якийсь час панувала мовчанка. Потім Ґаліцкій:

— Скажи, Харченко, Сабові, щоб зараз же застріг коні. А ти тим часом виготов перечислення його за в'язницею і відправ до її лікарні. Най собі там здохне, по якого чорта будемо з актами возитися...

Серце радісно здригнулося. Ще «повоюєм»!.. Через годину я лежав у тюремній лікарні і симпатична сестра, знайома ще з минулого побуту у в'язниці, клала мені на груди зовсім непотрібний там лід.

[1] Дослівний переклад із книжки «Українській політический бандітизм» — (Єґо причіни, форми і боротьба с нім) — таємне видання ООКВО 1921 року.

[2] Офіційна назва доносу.

[3] Начальник секретно-оперативної частини.

[4] Пан Брояківський, як мені відомо, утік у 1925 році назад до Галичини і задовольнився скромною кооперативною працею. Як попаде йому до рук ця книжка — прошу не сердитися... Нема за що...

[5] «Тюремный подотдел ҐПУ».

[6] Начальник подільського губ. ҐПУ.

[7] Про це — то я довідався вже пізніше від самого Бенчика.

[8] Винницького ксьондза Левінського провокував таким способом під час сповіді поляк провокатор ҐПУ Кароль Шиманський, але старий ксьондз «зорієнтувавшись» — вигнав його прилюдно з костела. До речі, цей самий Кароль Шиманський, ставши «Кирилом» — «борцем за українську справу», по виході із в'язниці в Тернополі, обходив у 1933 році українських духовних достойників у Львові від Митрополита Шептицького почавши, і збирав до альбому їх підписи, а до кишені гроші.